

821(477)'06

3-12

У2
3-12

ЛЮБОГ
ЗАБАШТА

КРИЛА
АРСЕНА
ДОРОША

33 коп.

ЛЮБОВ ЗАБАШТА

КРИЛА
АРСЕНА
ДОРОША

ПОВІСТЬ

Зібрана і видана за редакції
Веселі Терри Жвтинного
А Б О Н Е М Е Н

10 24365

1 0

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ - 1968

Арсен Дорош вступає в аспірантуру одного з наукових інститутів із палким бажанням: опрацювати теорію підводного крила. Але, як це іноді трапляється, йому на перешкоді стає керівник відділу Гресько — людина свавільна і властолюбна. Виникає гострий конфлікт. Тільки дякуючи громадськості, молодий талановитий учений не опиняється поза інститутом. Він ще з більшим завзяттям трудиться над створенням моделі екранолета. Але в час випробувань... Арсен гине. Боротьба за високі ідеали, чесність, людяність — ось ті проблеми, які ставить автор у повісті «Крила Арсена Дороша».

У2
3-12

7-3-3

168-67М

ОДЕСЬКА ДРУКООФСЕТНА ФАБРИКА

I

Професор Роман Кузьмич Гресько проходжувався по своєму кабінету розміреними, впевненими кроками людини, яка знає собі ціну. Недавно збудований інститут гідродинаміки йому подобався. Великі просторі лабораторії, дослідний басейн, спроектований ним ще до війни, допоміжні майстерні — непогані умови для творчої праці.

Кілька років тому він дав згоду перейти до наукового інституту і залишив викладацьку роботу: його вже починали втомлювати гомінкі студентські аудиторії. Тепер він відпочивав, з насолодою вдихаючи тишу, що панувала навколо. Звичайно, краще мати справу з науковцями, людьми здебільшого статечними, негаласливими. До того ж він вважав, що вже настав час поринути в науку глибше, in medias res *, як любив повторювати студентам.

Ряди вчених в інституті порідшали: чимало з тих, кого він знав ще до війни, загинуло на фронтах. Директор лежав тяжко хворий, і Гресько, професор, доктор технічних наук, добре розумів: його покликали сюди не тільки для того, аби очолити один із відділів інституту.

* В саму сутність.

Всі в інституті звикли до того, що Гресько з'являється на роботу значно пізніше за інших науковців — годині о дванадцятій, іноді навіть перед самим обідом. Перш за все Роман Кузьмич викликав свого помічника Любима Тихого. Той доповідав про справи в інституті, розказував цікаві новини.

— Знову вони повертаються отако собі поволеньки... Завдання не дотягнуто, кожен тупцюється на місці,— допикав професор Тихого, немов у всьому був винен саме помічник.

Через якусь годину Любим Терешкович вискакував з кабінету Греська, як із парної, мчав у відділ і прискіпувався до тих, кого лаяв професор.

Тихого науковці не боялися, і його панічний вигляд нікого не лякав. Ставлення до нього було поблажливо-скептичне, і Любим це добре розумів. Надміру делікатний і безвольний, він довго тримався з гідністю, та, боячись накликати на себе гнів всесильного Романа Кузьмича, поволі здавався. Робив лише те, що наказував Гресько, бо знав: професор не любить працювати з тими, хто йому перечить.

Колись Любима Тихого всі вважали здібним інженером. Інститут він закінчив ще перед війною з відзнакою. Потім вступив до аспірантури. Над дисертацією працював під керівництвом професора Греська вже кілька років, але справа щось посувалася повільно. Аспіранти переповідали анекдот про стосунки Греська з Любимом.

— Коли вже буде готова ваша дисертація, Любиме?

— У цьому році, Романе Кузьмичу.

— Що ж, це було б добре...

Минав рік, інші науковці захищали кандидатські дисертації, а Гресько знову звертався до Тихого:

— А вашої дисертації я щось не бачу.

— Перепрошую, Романе Кузьмичу, але в цьому році вже обов'язково її закінчу,— знову обіцяв Тихий.

І так з року в рік.

Любим Терешкович не раз збирався сказати професорові, що саме той відриває його від основної роботи, наказуючи проводити експерименти для завершення власної монографії, яку поспішав здати до друку, та духу так і не вистачало.

З Греськом, який очолював відділ швидкісних суден, рахувалися не лише аспіранти, а й відомі вчені. Протягом життя він написав чимало наукових робіт, за якими почувався, мов за кам'яною стіною. Досягнувши звання доктора технічних наук, вважав, що тепер поспішати нікуди. При будь-якій нагоді любив підкреслювати, що він учень видатного російського корабеля Крилова, що ім'я його почало з'являтися на сторінках преси ще в дореволюційні часи.

Одні його побоювалися, інші обожнювали. Він умів тримати підлеглих на певній відстані, не наближаючи надто до себе. Дехто вважав Греська навіть своїм другом, але то була помилка. Навіть Любима він не бажав робити повіреним своїх найпотаємніших дум.

Щоразу, коли Гресько гримав на Тихого, той подумки клявся втекти з інституту, але в нього не вистачало на це сміливості.

У такі хвилини Любима виручала аспірантка Гаїна Чорна. Не знати звідки вона з'являлася в кабінеті Романа Кузьмича, невинно сяючи своїми циганкуватими очима. Вона зверталась до Греська з якимось запитанням, вдаючи, що воно вимагає негайного вирішення. І відразу суворість професора мов рукою знімало, обличчя його розпливалося в усмішці. Гаїнка почала працювати в інституті ще студенткою, і Гресько вважав себе її опікуном. Завжди, коли її великі, трохи насмішкуваті очі зупинялися на ньому, він почував себе ніяково.

— Ой дівчата, дівчата, і де ви навчилися робити ці зачіски! Справжнісінькі тобі богині з Олімпу! — жартома

говорив він Гаїнці, милуючись її хвилястим, високо збитим волоссям.

Коли Гаїнка метеликом влітала до його кабінету, він хотів одного — скинути хоча б роки із десяти. Правда, він ще й зараз був стрункий, підтягнутий, роки служби у флоті привчили до дисципліни. Щоденна зарядка, обтирання холодною водою... Роман Кузьмич пишався, що йому ніхто не давав і сорока п'яти. Морський кітель, який по закінченні війни він не захотів міняти на цивільну одягу, пасував до його блідого обличчя. Дві широкі золотисті нашивки на рукаві справляли неабияке враження і на студентів, і на науковців. Проте Гаїнка була для нього недосяжною, як вранішня зоря. Її вишнева врода вже була за тією гранню, яку він не міг переступити. Гаїнка вилітала з кабінету, і в ньому зразу ж ніби темнішало. Зате Роман Кузьмич переставав гніватись, йому надокучало бурчати на Любима Тихого, на бездарного, в усьому покладистого аспіранта Радія Душечкіна, сердитися на самого себе, що не встигав зробити, чого хотів би.

...Ось він знову залишився наодинці зі своїми думками. Виглянув у вікно. Величезна, на кілька гектарів, територія інститутського подвір'я була забудована моделями гідротехнічних споруд. У каналах вирувала вода, місцями крутила, мов на стрижні, і неслася далі. Маленька трісочка потрапила у той вир, її закружляло, понесло. «Отак і життя, — подумав Гресько, — хто не має сили, не втримається. Його так само закрутить і поховає нестримний вир».

Чому ця аналогія спала йому на думку саме зараз, коли побачив у дворі аспіранта Арсена Дороша, який недавно прибув в інститут із великого суднобудівного заводу? Роман Кузьмич сам наказав Тихому запросити Дороша на роботу в свій відділ. Гадав, що всі, кому він, Гресько, дав можливість стати науковцями, будуть довічно йому вдячні, а цей не встиг захистити кандидатську, як почав пред'являти

свої вимоги. Арсен відразу заявив, що буде працювати над темою, яку давно облюбував, а не над тим, що йому пропонують в інституті.

Дорош поспішав у дослідний басейн. Щось схоже до ревнощів ворухнулося в грудях професора. Він уявив, як Дорош, що встиг уже завоювати авторитет серед аспірантів, стає на командний місток басейну, блискавично підраховує результати пробігів, дає команди лаборанткам і Гаїні Чорній. Роман Кузьмич не хотів би, щоб Дорош командував цією дівчиною: хоча з неї напевне не вийде науковця, але для нього Гаїнка стала незамінною. Ніхто не вміє так швидко й старанно виконувати чорнову роботу, як вона. Гаїнка робить це легко і весело, не вважаючи, що цим приносить себе комусь у жертву. Вона надто жінка, щоб претендувати на більше.

За хвилину Роман Кузьмич був теж у басейні. Швидкими кроками зійшов на місток управління, де лаборанти проводили випробування морського судна. У довгому басейні гравітаційного типу шаленів шторм. Хвилі, створені хвилепродуктором, сягали палуби моделі корабля. Дорош, нахилившись над записами лаборанток, співставляв цифри. Гресько взяв з його рук записи. В своєму житті він провів тисячі таких дослідів, для нього вся картина була ясною.

— Я певен, що хтось допустив помилку в розрахунках! — сердито сказав професор. — Так і є! Вільям Фруд ще в минулому столітті навчив визначати опір корабля з допомогою випробування його моделі, а ви й досі не вмієте вести перерахунок із моделі на судно, — гримнув на Гаїну.

Аспіранти знали: коли професор сердиться, краще мовчати. Але Гаїна не могла простити Роману Кузьмичу, що він розпікає її при цьому молоденькому аспірантові Дорошу. Дорош виглядав зовсім таки хлопчиськом.

«Покладистий, приємний в поводженні» — таке було перше враження Романа Кузьмича про Дороша. Тому і взяв

його у свій відділ, бо намагався мати при собі людей негнористих, спокійних, з якими легше працювати.

Дороша зацікавили досліди з морехідності суден, які проводив професор. Проте він прагнув швидше приступити до роботи, заради якої, власне, вступив до аспірантури. Закінчивши інститут в останній рік війни, Дорош одержав призначення на Сормовський завод, в групу Ростислава Алексеєва, який виношував ідею збудувати судно на підводних крилах.

— Я певен, війна — явище тимчасове, — не раз говорив Ростислав Арсену. — Якщо вже нас залишили на заводі, ми повинні зробити все, аби здійснити ідею крилатого флоту.

Їхня невеличка лабораторія, — дерев'яна будка на понтонах, — була навіть меншою за перший самохідний катер на підводних крилах, який вони збудували для проведення дослідів. Мотор для нього ентузіасти відшукали на звалищі розбитих машин, самі перебрали його і відремонтували. Повз ту будку щоразу проходили робітники, які ремонтували танки, монітори і підводні човни. Одні критично посміхалися, інші з цікавістю розглядали моделі крилатих суден. І все ж їхній проект на заводі вважали фантастичним, а дехто називав прибічників Алексеєва просто лайдаками. Скептики не вірили в їхні успіхи навіть тоді, коли двомісну самохідну модель крилатого судна кран переніс з плазу на воду і вона легко понеслася, вирвавшись із води, широким плесом Волги.

— Еврика! — вигукнув тоді Арсен. Він захлинався від тріумфу, побачивши тоненьку смужечку блакитного простору між днищем катера і поверхнею ріки. Судно, як велика летюча риба, стрімко неслося над водою, розсікаючи її блискучими сталевими кронштейнами.

— Віднині ми звільнили корпус корабля від опору води, — урочисто сказав Ростислав. — Тепер ми зможемо змагатися навіть з авіацією.

Дані випробувань виявилися багатообіцяючими. Творці крилатого судна вірили, що цей дивовижний кораблик з крилами, схожими на сталеві леза, буде нестися по блакитних артеріях рік, переганяючи великі багатопалубні теплоходи.

Група молодих інженерів навіть почала проектувати крилате пасажирське судно. Ось тоді перед ними й постало безліч проблем: як визначати міцність? Як перевіряти остійність? На жаль, формули, виведені для звичайного водотоннажного судна, для них не підходили.

Арсен розумів: інженерам потрібні прості формули для розрахунку підводних крил.

— Хтось же повинен цим зайнятися, — говорив він Алексєєву.

Добре розумів, що ця задача надто серйозна, щоб вирішити її, сидючи за креслярським столом і виконуючи поточні завдання.

Тоді Арсен і вирішив перейти в науковий інститут, де працював професор Гресько.

В інституті всі охоче ганяли в басейні моделі. Сотня, тисяча пробігів — з цим ніхто не рахувався, хоч все це коштувало величезні гроші.

— Шлях хоч і довгий, та надійний, — сказав йому Гресько. — Експеримент завжди був батьком відкриття.

— Я знаю інший афоризм, — відповів йому Дорош. — Математика є царицею і служкою всіх наук... Якби вченому пощастило вивести необхідну формулу для розрахунку, це коштувало б значно менше, ніж всі оті досліди.

— Знаю, знаю, вас цікавить теорія підводного крила. Але тут, шановний, можна длубатися ціле життя і не мати з того ніяких наслідків. А ми маємо план, наші пошуки мусять давати реальні наслідки. Ви, напевне, чули, що для проведення наукових експериментів наші майстерні будують самохідний катер на підводних крилах. Я власноручно креслив для нього ескізи.

Роман Кузьмич повів Дороша в інститутські майстерні. Роботи лише розпочалися. Лекальщики за теоретичними малюнками виготовляли лекала для гнуття шпангоутів.

Любим Тихий, свідомий значущості події, носився з одного приміщення в інше. В нього був такий заклопотаний вигляд, що навіть Гресько не наважився його турбувати.

— Самохідну модель катера на підводних крилах Алексеев збудував вже давно. У нас набралось багато експериментального матеріалу. Доки цей катер збудують, я хотів би зайнятися гідродинамікою підводного крила. Під вашим, звичайно, керівництвом.

— Красно дякую,— мовив Гресько, який звук до похвал і слова аспіранта сприйняв як належне.— Але наступна ваша робота буде далекою від того, над чим ви зараз думаєте. Будете разом із Гаїною займатися зважуванням судна для моїх дослідів... А що стосується математичних вправ... У час вільни я викладав в інституті теорію функцій. Добре знаю, чим пахне чиста математика. Краще не хапати зорі з неба, а братися за речі реальні.

Професор Гресько справді вважав дослід основним у роботі науковця. Він частенько любив повторювати: «Пам'ятайте, дослід не підведе. Він, як клубок Аріадни, виведе вас до істини». Цього разу, показуючи Дорошу креслення експериментального катера, він говорив:

— При вивченні нового явища найчастіше доводиться спочатку розробляти приблизну теорію — робочу гіпотезу. Потім уточняти її експериментами. Натурні випробування коригують лабораторні, і нарешті знову доводиться повертатися до теорії, уточняти її після проведення лабораторних і натурних випробувань.

— В тому-то й справа, що оту приблизну теорію треба підкріпити математикою, а не висмоктувати її з пальця. З допомогою математичних розрахунків інженери визначають підйомну силу, що діє на крило літака. Очевидно,

можна знайти формули для визначення підйомної сили крила, що рухається під водою. Це б значно полегшило завдання проектувальників. Їм не доводилося б наосліп проводити сотні експериментів і витратити на це величезні державні кошти,—наважився висловити свої думки Дорош.

— Ви не Лаврентьев, молодий чоловіче. Крім бажання, треба мати ще виключні здібності.

Дорош хотів було щось сказати, та Гресько не став його слухати.

«Що ж робити? Підкоритися? — думав Арсен.— Піти до директора інституту? Але чи стане він слухати якогось аспіранта?» І Дорош, похнюпившись, поплентався до Гаїни.

Гаїна дивилася спідлоба на похмурого Арсена. Чого йому треба? Професор ставиться до нього з такою пошаною, а він ще й незадоволений. Зважування судна... Преміла робота! Тут не треба думати, списуй собі цифри в колонки! Вона простягнула Арсенові олівець і папір.

— Цією роботою міг би займатися школяр, а не науковець,— сказав, навіть не глянувши на неї.

Арсен ледь дотягнув до кінця робочого дня. Рівно о четвертій склав папери і пішов до своєї кімнати. Витягнув папку, привезену ще з заводу, задивився на стрункі ряди цифр і символів.

Гаїна причесала розкішне волосся, напудрила носик, нафарбувала вуста. Високо піднявши свою маленьку голівку, зайшла до Дороша. Чарівно посміхнулася, показавши дві ямочки на щоках.

— У мене є квитки на концерт. Може, підемо?

— Красно дякую, але сьогодні не можу. Буду працювати.

— Після п'ятої? Що за химери?

— Не сердься, Гаїно, але зараз я в полоні іншої царівни.

— Якої?

— Математики... Царівни і служки всіх наук.

— Верзеш, Арсене, дурниці.— Крутнувшись на каблучку, Гаїна випурхнула на вулицю.

Бувало, увечері Греськові приходила якась ідея. Тоді він схоплювався і біг в інститут прохати лаборантів провести черговий дослід. Цього разу він особливо поспішав, боячись, що вже нікого не застане. Був суботній день, і всі вже розійшлися по домівках. Лише в аспірантській хтось цокав крейдою на дошці. Гресько обережно прочинив двері і зупинився здивований, побачивши Арсена.

— А ви ж говорили, що по роботі займаєтесь тенісом?

— Не завжди. Частенько я роблю щось для душі.

Гресько звично пробіг очима по рядках дожелезних формул.

— А таблиці зважування готові?

— Я їх продовжу завтра.

— Не розумію... Як це людина, що вирішила стати науковцем, може розділяти: це, мовляв, робота для серця, а інша — для інституту, для загалу.

— Важко сказати, котра з них для загалу. Невже після роботи я не маю права займатися тим, що вважаю головнішим?

— Он як! — спалахнув Роман Кузьмич.— Виходить, будемо тягти візок науки, як оті лебідь, рак і щука?

— Вважаю, що після роботи я поза вашими наказами,— піднявся Арсен, даючи Греську зрозуміти, що цього разу він не збирається вдовольняти примхи Романа Кузьмича і до півночі ставити для нього якийсь дослід.

— Пам'ятайте, що з інституту можна піти тією ж самою дорогою, якою ви в нього прийшли,— мовив Роман Кузьмич і вийшов. Його кроки гулко прозвучали коридором і скоро затихли.

Дорош якусь хвилину байдуже дивився у вікно. І раптом помітив, що зелені каштани вже вибухнули білим

квітом, розвішавши свої святкові, утикані безліччю свічок канделябри.

«Погрожує? Але ж це ганебно... Людина після роботи може розпоряджатися собою, як хоче». — Він усміхнувся і схилився над паперами.

II

Головний інженер заводу неохоче підписував Наталці Осадчій листа в інститут гідродинаміки. Йому не дуже хотілося віддавати на сторону роботу по випробуванню моделей серійних буксирів і рушіїв, за яку доведеться платити. Все ж розумів, що випробування моделі потрібне навіть для проектування буксира, тому й вирішив власноручно написати листа професорові Греську.

— Ви там скажіть науковцям, що для нас найголовніше — швидкість проведення випробувань. І, звичайно, наукова кваліфікована консультація.

Професор Гресько зустрів Осадчу непривітно. Вона знайшла його в дослідному басейні в оточенні аспірантів, де цього разу протягували модель морського корабля. Роман Кузьмич кивнув Наталці головою і продовжував щохвилини поглядати на щиток для виміру розміру хвиль.

У високій шахті біля командного містка був підвішений на тросі вантаж. Для надання кораблеві заданої швидкості руху вантаж за командою професора падав у глибину шахти, тягнучи за собою тросик з моделлю корабля.

— Раз! — змахнув рукою Роман Кузьмич, і дерев'яна модель помчалася вздовж басейну, а кінокамера зафіксувала картину обтікання судна.

Бризки з басейну сягнули обличчя Осадчої. Трепетним хвилюванням війнуло на неї від розміреного голосу професора: це нагадало студентську лекцію.

Щоб не заважати, вона пройшла в модельну, де стояли заливали парафіном модель морського тральщика.

«Та нізачо професор не буде возитися з нашим буксиром,—подумала Осадча, глянувши на продовговату модель морського корабля.—Що для нього важить якийсь там річковий буксир? У них он які завдання!..»

Коли Гресько запросив її до себе, вона розгорнула папку проекту:

— Оце лист директору заводу. Нам необхідно провести випробування буксирів і гребних коліс. Проектували заводські конструктори.

— Дорогенька, ми ледве встигаємо з плановими роботами. Ми ж не статисти. Науковці повинні давати прогноз на майбутнє, розумієте?

— А може, все-таки візьметесь? Адже це судна серійні. Якщо ваші випробування хоч на один кілограм збільшать тяглову силу буксирів, то для серії суден це становитиме тисячі тонн!..—Вона говорила гаряче й переконливо.

Запальність Осадчої передалася професорові. Він підвівся з стільця, зняв окуляри, протер скельця і раптом, мило всміхнувшись, запропонував:

— Поступайте до нас в аспірантуру, нам якраз бракує отаких гарячих та енергійних дівчат. Я з задоволенням буду вашим науковим керівником. У дослідному басейні є всі можливості для експериментування.

В іншу хвилину Осадча, можливо, зраділа б такій пропозиції. Але зараз вона чекала відповіді на лист директора і дивилася на Романа Кузьмича суворо, вимогливо, не розуміючи, чого йому так весело. «Мабуть, я справді здаюся йому смішною з цим замовленням. Певне, для інституту це — уже вчорашній день, всі тут думають про майбутнє. Але невже не розуміють, що відбудова флоту — завдання, яке повинно цікавити не лише завод, а й науковців?»

— Вважаєте це чорною роботою для себе? Інженерам все життя доводиться займатися нею.

У цю хвилину до Греська навшпиньки підійшов Любим Тихий. Нахилився, заговорив до професора несміливим, вкрадливим голосом. Навіть по очах, зігнутій постаті можна було зрозуміти, що це цілком залежна від Романа Кузьмича людина. З Осадчою ж Тихий навіть не привітався.

— Романи Кузьмичу, гадаю, що ми могли б взяти це замовлення,— несподівано підтримав він Осадчу.— Треба допомогти робітничому класові. Коли відмовимо... Деякі наші аспіранти бачили завод лише на виробничій практиці, а це дасть можливість встановити тісніший контакт з життям.

Професор кинув на Тихого нищівний погляд: йому здалося, що натяк на недостатній зв'язок з виробництвом стосується в якійсь мірі його самого.

— У вас, Любиме, паскудна звичка втручатися там, де вас не просять. Займіться краще своєю дисертацією, а я вже якось сам розберуся зі своїми справами...

— Романи Кузьмичу, ви ж знаєте, що моя робота «Взаємодія корпусу судна і гвинта» була вже закінчена, коли якийсь одесит опублікував майже ті самі висновки, які зробив я.

— Геніальні праці ніколи не повторюються,— кинув професор.

Тихий затупцював на одному місці, винувато мовив:

— Пробачте, але ж завод — наш сусіда. Можна було б скоротити випробування моделей, які ведуть аспіранти, що захищатимуть дисертації на той рік, і піти назустріч заводським конструкторам. Це багато часу не забере.

— Не люблю, коли мене повчають,— пихато процідив крізь зуби професор Гресько.— Що ж до випробувань для заводу, я згоден. І майте на увазі, це моє особисте рішення. Що і як мені скорочувати в роботах моїх аспірантів, я знаю сам.

Різко повернувшись і ставши спиною до Тихого, професор звернувся до Осадчої з наймилішою усмішкою:

— А про аспірантуру ви справді подумайте. У нас поки що недобір. Сподіваюсь, ви непогано захистили диплом?

— Диплом я захистила з відзнакою, а гідродинаміку і теорію корабля справді дуже любила.

— От бачите! Я чомусь одразу збагнув, що ви були відмінною студенткою. Думаю, і науковець вийде з вас непоганий. Якщо цікавитесь, можете приходити на випробування моделей ваших суден, познайомитесь з аспірантами. Можливо, й вас зацікавить якась тема.

Осадча з вдячністю потиснула професорові руку. Хотіла подякувати ще й Тихого, але його вже не було. «Дивні є люди, — подумала вона, — підходять не вітаючись, зникають не прощаючись!»

З того часу Осадча часто була в інституті. Робота на заводі була цікавою, конструктори проектували серійні буксири, які мали виконувати роль чорноробів на ріках. Наталка займалася рушіями, себто гвинтами й колесами, допомагала лаборантам вести досліди заводських суден. Свою відпустку вирішила використати для здачі екзаменів в аспірантуру.

— Чи можу я вечорами працювати над своєю темою? — запитала вона в Греська.

— А чому ж ні? У нас є кілька аспірантів, що ведуть свою тему без відриву від виробництва, — з усміхом відповів їй професор.

Дослідний басейн виявився не таким уже й завантаженим, як запевняв Гресько. Науковців було ще обмаль, частина з них викладала в учбових закладах чи працювала інженерами на підприємствах. Басейн в основному був завантажений роботами самого Греська та кількох його аспірантів. Правда, тут часто можна було бачити гідротехніка Івана Івановича Білоконя, який вивчав динаміку берегів

водоймищ. Проблема Великого Дніпра і Великої Волги, планування цілого каскаду гідроелектростанцій на цих ріках ставили перед ученими-гідротехніками багато нових питань. Як закріпити береги штучних морів, що виникнуть з побудовою гідроелектростанцій? Яким повинно бути днище ріки за водоскидами, де величезні маси води падатимуть з чималої висоти? Яку форму надати берегам каналів, щоб запобігти їх розмиванню?..

Коли бачиш те чи інше явище власними очима, його легше зафіксувати в пам'яті. Білоконю вже не вистачало місця в гідравлічній лабораторії, де з бетону й каменю в зменшеному вигляді відтворювалися греблі з водоскидами. Там вирувала вода, і вчені мали можливість всебічно вивчити поведінку потоків, яких ще не існувало, але які скоро мали з'явитися. Частина експериментів гідротехніки проводили в дослідному басейні. Аспіранти Греська з задрістю спостерігали, скільки уваги й енергії віддавав доктор технічних наук Іван Іванович Білокінь своїм молодим колегам. Він дні і ночі просиджував з ними, намагаючись передати їм весь свій багаторічний досвід. Білокінь був фанатиком своєї справи. Він належав до тих людей, які вміють відпочивати лише в роботі. На численні запрошення Романа Кузьмича на чашку кави відповідав:

— Ось скінчу термінову роботу, і тоді вже ми обов'язково порибалимо або поїдемо на полювання.

Та завершувалася одна термінова робота і починалася інша. Білокінь винувато посміхався, ніби вибачаючись перед Греськом:

— Сподіваюсь, такого напруження, як зараз, в мене вже не буде. Оце поїду на наукову конференцію гідротехніків в Америку, а коли повернуся, вже ми з вами порибалимо...

— Ех, не любите ви життя, Іване Івановичу. Треба завжди пам'ятати сказане Теренцієм: «Homo sum: humani

nihil a me alienum puto» *. Гляньте на себе, ви ж схожі на засушений гриб.

— Що правда, то правда: худий, жилавий. І, знаєте, не хворію, хоч уже й підбирається до шостого десятка.

Прибувши з Америки, Білокінь таки зайшов до Греська. Хотів розповісти про конференцію, та Радій Душечкін не дав йому говорити. Оті безконечні тости во здраві Романа Кузьмича, а також його, Білоконя, сипалися безугавно, до самої півночі. Відтоді Іван Іванович більше не бував у Греська.

Професор Гресько лише зрідка з'являвся в дослідному басейні й лабораторіях інституту. Вважав себе надто великим ученим, щоб вникати в подробиці робіт аспірантів. Готував перевидання своїх старих праць, заповнював усі прогалини в тих працях, завантажуючи підсобних працівників відділу і навіть молодих науковців.

Моделі буксира на чотириста сил і гребних коліс до нього були виготовлені на заводі, виходячи з попередніх розрахунків інженерів-проектантів і поради професора Греська:

— В практиці я не знаю випадку, щоб колеса випробовувалися разом із судном. Тут взаємодія корпусу і рушії незначна. Тому будемо досліджувати їх окремо. Інша справа в комплексі гвинт-корпус. Там взаємодія значно складніша...

Басейн вдень і вночі освітлювався тьманими електричними лампочками. Модель гребного колеса з моторчиком пробігала по рівній поверхні води. Лаборантка з феноменальною швидкістю ударами олівця по барабанчику підраховувала результати пробігу. Наталка заносила цифри в таблицю.

— Ось тепер за даними багатьох пробігів ми скори-

* Я людина, і ніщо людське мені не чуже.

гуємо розміри нашого рушія,— мовив Роман Кузьмич. — Будемо сподіватися, що вибрали оптимальний розмір ударних лопаток, або плиць, а це дасть найбільшу тягу на буксирному тросі.

Висновки дослідів із моделями скоро були здані конструкторам, і Осадча перейшла до випробувань моделей пасажирських двопалубних суден, які теж мали випускати серійно для багатьох рік Союзу.

Коли Роман Кузьмич зайшов у басейн, вона доповіла про наслідки своїх випробувань. Професор хотів переглянути наркреслені нею криві, та мацнув за кишеньку — окулярів не було.

— Забувся вдома,— винувато мовив він.— Живу самотній, нікому подивитися.

— Одружилися б.

— Куди вже там. П'ятдесят років, наука... Знаєте, сполучати науку з жінкою дуже важко.

— Ну, чому ж? Удвох, мабуть, легше.

— У мене характер жахливий. Ні одна не погодиться,— пожартував він.

Коли Гресько вийшов, Гаїна вигукнула:

— А знаєте, що я помітила. Відтоді, як ви почали працювати в басейні, Гресько частіше спускається сюди. А то він уже був приріс до свого крісла. Запевняю, що аспіранти скоро посилають вас до професора, коли на нього найде лють. Досі цю місію виконувала я.

Наталка сприйняла сказане Гаїною як жарт, але скоро переконалася: в тому жарті є доля правди. Гресько раз по раз затримувався біля її столу, допомагав вести досліди, часом перевіряв результати. Іноді лишався навіть після роботи, сідав біля неї на високому креслярському стільчику і розповідав щось із свого життя. Додому теж іноді йшли разом. Його авторитет тяжів над дівчиною, і вона майже завжди мовчала. Говорив переважно Роман Кузьмич.

Думки його здавалися Наталці вагомими, навіть геніальними, хоч насправді все, що він говорив, було їй відомо.

Якось Роман Кузьмич сказав Наталці:

— Ось прийду додому і знову читатиму праці мого любимого Блеза Паскаля. Цей великий француз, геній і безумець, характером нагадує мене самого. Я завжди пам'ятаю його слова: людина—це лише билинка, найнемічніше створіння природи, але билинка мисляча; якби всесвіт знищив людину, вона все одно була б благороднішою від тої сили, яка її убиває, бо вона знає, що помирає, всесвіт же не знає про це нічого... На жаль, Паскаль не знав, що може бути й навпаки. Людина може знищити всесвіт, який про це не знає нічого, але від того вона не стане благороднішою.

Те, що професор порівнював себе з відомим фізиком, математиком і письменником Паскалем, здалося Наталці дещо нескромним, але вона не сприйняла цього близько до серця. В інституті професора здебільшого хвалили, а Радій Душечкін вважав усі його праці геніальними. Отой дух обожнювання поступово передався й Наталці. Не могла збагнути лише одного: як він може терпіти біля себе лакизу і крутія Радія Душечкіна.

— Такого б на завод, там би з нього швидко зняли шкірку напускної шляхетності.

Після вечірніх занять професор іноді збирав у себе компанію. По дорозі з інституту Тихий і Душечкін прикупували випити й закутити, а потім довго просиджували в Греськовому кабінеті.

Тихий був справді тихим. Його в товаристві майже не помічали, зате Душечкін мав добре відгострений язик, і це влаштовувало Романа Кузьмича. Радій встигав говорити за п'ятьох. Високий, елегантно одягнений, з гладенько зачесаним волоссям, Душечкін мав дивну звичку—розкланюватися, вбираючи при цьому голову в плечі. Він чимось нагадував Роману Кузьмичу європейських метрдотелів,

яких доводилося зустрічати в приморських портах, буваючи з студентами в закордонних морських практиках. Душечкін завжди повертав розмову так, що центром уваги обов'язково ставав професор. Може, саме оцей талант Радія найбільше і цінував Роман Кузьмич.

Цього разу Гресько запросив до себе і Наталку з Гаїною.

— Нашому товариству не вистачає жінок. Гаїнці буде весело з Радієм Терешковичем, а вже я обіцяю вам, Наталочко, що скучати не будете.

— Поїдемо,— відразу згодилася Гаїна.

Осадча вже встигла не злобити Душечкіна з його вишуканими компліментами і надмірною балакучістю, та останнім часом вона гостро відчувала самотність і не бажала повертатися в свою порожню кімнату в заводському гуртожиткові. Хотілося побути серед людей.

Товариство зустрів син Романа Кузьмича — Геннадій, високий на зріст, світловолосий хлончина з рішучим поглядом блакитних очей. Він працював літконсультантом в якійсь редакції і вже звик триматися самовпевнено, повчати інших, вважаючи, що його погляди завжди безпомилкові. Геннадій відразу ж встиг повідомити, що вчиться заочно в літературному інституті, що зараз пише курсову роботу, яка має бути значимою і несхожою на все, що писалося до нього.

Він багато говорив про покликання митця, про те, що, прямуючи до великої мети, треба нехтувати всім, навіть власним благополуччям. Свое презирство до побуту підкреслював хаосом, який панував у нього в кімнаті.

— Поезія вимагає жертв. З самого ранку я сиджу голодний і пишу поему «Про ту, яка ходить по зірках».

— Я теж у ваші роки захоплювалася віршами, навіть пробувала писати,— сміючись мовила Гаїна.— Але дуже скоро зрозуміла, що все те — дурниці.

— Може, прочитаєте нам свою поему? — прстодушно попросила Осадча.

— Ні, те, що я написав зараз, не для друку. І навіть не для читання. Це — для сундука.

— Що це значить? — здивувалася Осадча.

— А це значить, що такі твори зможуть побачити світ тільки через багато-багато років, коли суспільство перетвориться із стада мавп, здатних тільки копіювати чужі думки, на суспільство самостійно думаючих індивідів.

— Мій син в усьому вдається до крайностей і не бачить золотієї середини, — спробував згладити різкість висловлювань Геннадія Роман Кузьмич. — До речі, ви йому не вірте. У нього немає нічого постійного. Сьогодні він говорить одне, завтра — інше. І ота писанина «для сундука» — не що інше, як дитяча хвороба.

Гаїну високі матерії не цікавили. Помітивши, що Генна — вродливий хлопець, вона одчайдушно «стріляла» в нього очима, але він літав десь у захмарних висотах.

— Мій татусь вважає, що природа, витратившись на генія, відпочиває в його дітях, — ображено процідив Генка і зачинився в своїй кімнаті.

Чоловіки розкоркували пляшку коньяку, Наталці та циганкуватій Гаїні налили вина. Гаїна з дитячою цікавістю розглядала старовинні статуетки і дрібнички на полицках шаф. Побачивши скрипку, зняла з стіни, торкнула пальцем струни.

— Граєте? — запитала в Греська.

— Захоплювався в молодості.

— А я в дитинстві теж грала. Батько мій був скрипалем, а мати мандрівною актрисою, — мовила Гаїна, сумовито втупивши очі в палаючий камін. — Коли дивлюся на вогонь, завжди згадую щось далеке, що сповнює серце щемом. Як я малою танцювала!..

Гаїна любила все яскраве. Пристрасть матері, цирко-

вої артистки, до барвистої одежі передалася й Гаїні. Ще більше любила вона добре обставлені квартири, затишок і комфорт, якого в житті ніколи не мала.

Наталка росла в трудовій сім'ї, де більше думали про роботу, ніж про власний добробут. У студентські роки у неї виробилась байдужість до багатства, до модного одягу. Студенти висміювали розкіш і надмірності, і дівчата з багатших сімей, що потрапляли в їхнє середовище, намагалися не дуже вирізнятися із загальної маси, аби не бути осміяними.

В багато обставленій квартирі професора впадав в очі несмак, захаращеність. Старі масивні меблі не гармоніювали з легкими фігурними стелажами і стільцями з філігранно точеними ніжками.

Наталка, наливаючи чай, вперше в житті помітила, як нарядно виглядають фарфорові чашки в сяйві електричного світла. Вона відчула: вся ця обстановка навіть є спокій, задуму...

— Не люблю я таких квартир,— сказала вона з викликом.— У них забуваєш, що треба кудись поспішати, що за дверима — цілий світ.

— Всьому свій час.— Професор уважно глянув на дівчину і ніби вперше помітив її непоказну, трохи сувору вроду. Наталка чимось нагадувала йому ту, золотоволосу красуню, з якою прожив чимало років і яку все ж не любив. «А чому?» — запитував часто себе. Спочатку, звичайно, була любов, вони багато говорили про вірність, а потім кожний жив немовби окремо, у кожного були свої інтереси, а сходилися вони тільки, щоб разом поїсти...

Ядвіга над усе цінувала свою вроду, бажала завжди і в усьому бути на першому місці. Те, що його дружина вважалася красунею, тишило самолюбство Романа Кузьмича, але дуже скоро він зрозумів: з вродливими жінками більше мороки, вони надто вимогливі, у них багато залицьаль-

ників, і вони люблять звалювати всі турботи по господарству на інших.

Його — поважну і завжди заклопотану людину — це ніяк не влаштовувало. Але в пору своєї гарячої любові до Ядвіги він іноді приносив себе в жертву тим, що по вихідних сам ходив у магазини, купував ковбаси, шинку, вино; одне слово, робив те, що, за його суворим переконанням, повинна робити лише жінка. Тим більше, коли вона живе на утриманні чоловіка і ніде не працює.

В кімнаті Генки висів портрет матері, написаний видатним художником. У неї було світле, навіть рудувате волосся, дуже красиві блакитні, хоча й бездумні очі, а руки — по-дитячому вуглуваті, як у тієї «Грішниці» італійського художника Рібери. Проте вираз обличчя Ядвіги був зовсім не таким святим, як у Ріберової грішниці, і всі, хто дивився на портрет, казали: в цій жінці сидить диявол.

Наталка одразу ж помітила надзвичайну схожість юнака з тією жінкою. Було щось жіноче в Генчиному обличчі, але приправлене юначою рішучістю і впергістю.

Жодного портрета колишньої дружини в кабінеті Греська не було. Говорили, що Роман Кузьмич навіть синові забороняв тримати портрет тієї, яку хотів би назавжди вирвати з серця.

Після розлучення з Ядвігою Роман Кузьмич забрав до себе Генку. Ядвіга не перечила, лише просила платити на дочку. Він поклав ці обов'язки на бухгалтерію і намагався більше ні з Ядвігою, ні з її матір'ю не зустрічатися. Роман Кузьмич знав, що вони лишалися на окупованій території, про все, що було потім, волів не згадувати. Він так і не одружився. В нього нерідко закохувалися жінки, але професор боявся зв'язувати своє життя, хоч в інституті нишком говорили про ту чи іншу його «жертву».

Наталка потрапила в гості до Греська саме тоді, коли йому вкрай набридло козакувати, коли домашня робітниця

Груня оголосила бойкот, заявивши, що не збирається «розриватися» між міською квартирою і дачею, а хоче відпочити. Кинувши все, вона поїхала на село. Те, що Груня не діждалася навіть його відпустки, страшенно розсердило Романа Кузьмича. Але що він мав робити? Єдиною особою, яка не хотіла йому беззаперечно підкорятися і визнавати його виключність та зверхність над іншими, була Груня. Вона щодалі ставала буркотливішою і незадоволенішою порядками в домі. Генка вже давно перестав її слухати і був зовсім не такою дитиною, яку б вона хотіла бачити.

Роман Кузьмич з кожним роком робився вимогливішим і таким прискіпливим до дрібниць, що жінка готова була вже не раз кинути дім, до якого дуже таки звикла. Часто професор ставав нестерпним, сам не знав, чого хотів. Груня, звичайно, давно б поміняла місце роботи, якби в глибині душі не жевріла надія, що професор оцінить її хазяйновитість, терпеливість і, може, візьме за дружину. Що з того, що вона неосвічена? Зате ж яка господиня! Хіба оті міські вертихвістки зможуть так випрати чи випрасувати йому сорочку, зготувати обід, як уміє вона? У них в голові все співи та моди, вони занадто люблять себе, щоб служити професорові так вірно, як служить вона. Груня недосипала і недоїдала та все годила Роману Кузьмичу, сподіваючись на його запізнілу ласку.

Нарешті він зрозумів, що тут щось більше за звичайну прив'язаність, що Груня сподівається на його любов. Недаремно ж вночі вибігає відчиняти йому двері в одній сорочці, сором'язливо кутаючись у хустку, але так, щоб він міг помітити і її красиві руки і незів'ялі груди, які так і не знали чоловічої ласки. Тоді він не знайшов кращого виходу з становища, як сказати Груні, що він збирається одружуватися, хоч насправді ще ні одна жінка не подобалася йому настільки, щоб забути слова Еразма Роттердамського

з його «Похвали глупоті» про те, що ні один би чоловік на землі не наважився одружитися, знаючи, які чекають його потому неприємності, коли б не існувала всевладна господарка всіх наших вчинків — людська глупота.

Саме в ці дні він і познайомився з Наталкою Осадчою. Дуже скоро зрозумів, що ця дівчина характером — абсолютна протилежність Ядвізі, а родою хоча й поступається перед нею, зате всім, що дане їй від природи, не хизується і, як йому здавалося, просто не знає собі ціни. Він навіть не сподівався, що Груня після його прямої заяви про одруження зробиться справжньою тигрицею і перестане йому годити так, як годила досі. Побачивши Наталку, вона якимсь чудом вгадала, що тільки ця дівчина може стати дружиною професора.

Сидячи в кімнаті Романа Кузьмича, Наталка відчувала себе мов подорожній, який після довгого блукання в степу натрапив нарешті на вогнище, навколо якого сидять веселі люди і ведуть жваву розмову про всяку всячину. Їй було приємно слухати всі ті теревені, які починаються після чарки серед бувалих людей, що мають про що розповісти.

— Невже вам не подобається в мене? — питав Роман Кузьмич Наталку.

Слова Осадчої про те, що їй не до вподоби такі квартири, неприємно вразили професора. Після них він немовби зів'яв, заглибився в себе. Чи має рацію ця дівчина, кажучи, що в таких квартирах людина забуває, що їй треба кудись поспішати?.. Мабуть, має. І що ж з того, що йому справді потрібно було кудись поспішати? Хіба все його попереднє життя не було суцільним гарячковим поспіхом? Хіба не заслужив він на спокій у свої п'ятдесят років? Ну, звичайно, ця жінка молодша за нього, вона ще, певно, не відчуває, як то приємно мати затишний куток.

— Невже вам справді не подобається в мене? — запитав він ще раз Наталку, помітивши, що вона чомусь задумалась і не слухає теревенів Радія Душечкіна.

— Людині неприродна самотність,—відповіла Наталка, і професор так і не зрозумів, про яку самотність йшла мова.

Йому й на думку не спадало, що ця досить молода, вродлива дівчина може почувати себе самотньою. А от він останнім часом усе дошкульніше відчував самотність вдома. Йому було неприємно, що хтось збагнув його потаємні думки раніше, ніж він встиг їх висловити.

— Так, я дійсно самотній. Я так хотів би одружитися, але хто ж піде за старого? От ви б пішли?

Заявлення було таким несподіваним, що Наталка розгубилась. Вона надто поважала Романа Кузьмича, щоб пробачити йому це легковажне питання. Йй було тим більше неприємно, що жіночою, даною їй від природи, чутливістю вона збагнула: пропозиція професора не була жартом. По тому, як він вичікуюче дивився на неї, вона зрозуміла, що не має права відбутися якоюсь банальною фразою.

— Не знаю...

Відповідь Осадчої вдарила по самолюбству Греська, і він вирішив звести розмову до жарту. Професор був незадоволений собою. Він добре відчував, що аспірантка виявилася шляхетнішою за нього. Це вкрай зіпсувало настрої. Роман Кузьмич сидів, заклавши ногу за ногу і схилившись на руку, якою ніби прикривав очі від світла.

Поганий настрої Греська присутні відразу помітили, хоча й не чули його розмови з Осадчою. Всі наперебій почали розповідати смішні історії. Нарешті він і сам розказав веселу бувальщину з свого життя.

Душечкін раз по раз вигукував:

— Сакраментально! Романику Кузьмичу, у вас така геніальна пам'ять.

— Suum cuique*,— уколів Роман Кузьмич Душечкіна, натякаючи на його забудькуватість. Він перехилив чарчину коньяку і потягнувся за консервованими кальмарами.

— До речі, скільки я раджу нашим гідробіонікам зайнятися вивченням цього підводного дива — кальмара. В природі він демонструє класичний приклад реактивного руху: вбирає в себе воду, а потім, скорочуючи м'язи, випускає її через вузький отвір. Ці поштовхи дають йому можливість летіти ракетою в підводному царстві. Ви погляньте на обтічні форми цього мешканця морів. Хіба вони не підказують нам, якими повинні бути форми сучасних швидкісних суден? Подивіться на цей хвіст і плавники. Людина була сліпою, що не помічала досі цих надзвичайних пристроїв. Дайте гідробіонікам кошти, і вони створять найідеальніші в світі кораблі. П'ю за гідробіоніків!..

Осадчій цей вечір здався цікавим. Йї було весело в товаристві професора і його друзів. Коли б не отой Душечкін, який говорив, як заведений, напевне, можна було б почути багато повчального і глибше пізнати людей, з якими доведеться їй працювати. Ще більше виросла їй повага до вченого, якого всі вихваляли, піднімали за нього тости. Гресько приймав усе це як належне, часом сам розповідав якусь давню історію, що свідчила про його розум і непорушний авторитет. Напівжартома, напівсерйозно Роман Кузьмич і сам себе називав кращим розумом світу. Осадчій це трохи різало слух, але їй вона скоро призвичаїлася до цього вислову, вважаючи його за жарт. Недарма ж серед аспірантів ходила в'їдлива притча: для того, щоб стати справжнім науковцем, потрібно дві речі — вибрати якесь слівце і часто його повторювати, для статечності носити окуляри.

* Кожному своє (лат.).

Оскільки Гресько справді частенько вживав вислів: «Qwod erat demonstrandum, як сказав батько геометрії Евклід», а з сорока років носив окуляри, то Осадча почала думати, що саме про нього було придумано цей добродушний аспірантський жарт.

Розійшлися після дванадцятої, коли побачили, що подар стомився.

III

Наталка Осадча народилася й виросла в херсонських плавнях. У маленькій хатинці дніпровського бакенщика серед синіх плес минуло її дитинство. Матері дівчина не пам'ятала. У невеличкому містечку Бериславі, біля Каховки, жив її дідусь Омелько. Наталку часто залишали в дідуся на літо. Найбільше тішилася вона, коли дідусь відкривав у коморі ковану скриню. Чого там тільки не було: старезна козацька шабляка і сива шапка з шликком, широченні шаровари, спідниця із шовку, яку бабуся чомусь називала едвабом, запорозька люлька і навіть червона турецька шапочка з китичкою.

Коли затоплювали дніпровські пороги, батько возив Наталку на острів Хортицю і в Запоріжжя, щоб востаннє глянути на пороги. Вона тоді була ще дуже малою, але добре запам'ятала величезні кам'яні брили, які звалися порогами. Особливо вразив її гемонський Ненаситець, романтичний Дзвонець та Кодацькі пороги...

Батько часто брав її в подорож по Дніпру. О, що то були за мандрівки! Скільки цікавого відкривалося для малої Наталочки, коли вона відчалювала від берега! Вечорами назустріч їм неслися таємничі пароплави, які здавалися Наталочці казковими палацами. На пароплавах грала музика, і пасажери походжали святково одягнені. З вантажних трюмів пахло рибою і конопляними канатами. Суднові

машини здавалися Наталочці якимись незбагненними чудовиськами, закутими в залізні панцири.

Пасажирський корабель був казкою, яка запливала на короткий час у їхній порт під Херсоном і знову відходила по Дніпру, як марево. Батько навчив Наталочку відрізняти пасажирські судна від буксирних та від барж, суховантажні — від наливних. Дебаркадерів і землечерпалок дівчинка не злюбила з першого ж погляду за їх статичність.

Вже будучи школяркою, прочитала десь у газеті про відважну жінку-капітана, і відтоді у неї зародилася мрія вчитися на капітана. З цією мрією вона поступала на робітфак, та тільки ставши студенткою корабельного інституту, збагнула, що незрівнянно цікавіше не просто плавати, — в цьому було щось пасивне, — а будувати кораблі. Щоб стати інженером, треба було боротися, а Наталка успадкувала від діда і батька рішучу і вперту вдачу, з якою людина здатна зрушити гори.

Ще не стерлися в пам'яті інститутські будні, диспути... Війна безжально перекреслила ясні мрії мільйонів юнаків і дівчат. Довгі роки тривоги і сподівань, праці і великої віри. Після перемоги вчорашні мрійники підіймали затоплені кораблі, звільняли ріки й моря від мін.

Здавши екзамени в аспірантуру, Наталка вирішила не поривати з заводом. Заводські інженери рідко захищали дисертації, а коли вже захищали, то кожна з них мала неабияке практичне значення.

Разом з Осадчою прийшов з заводу в науковий інститут інженер Вадим Гурченко. Вони разом училися, разом захищали дипломи, з студентських років були хорошими друзями. Жартома Наталка називала Вадима своїм рятувальником. На першому курсі, коли вона, не розрахувавши своїх сил, заплила надто далеко в море і, захлинаючись водою, борсалася, не в силі подолати височенні хвилі, їй на підмогу прийшов Вадим. Він був тоді дужим і мускулистим.

Ухопивши її за косу, ледь-ледь добуксирував до берега. Відтоді у них зав'язалася міцна дружба. Закохавшись у маленьку вертляву Юльку, Вадим виливав свою душу Наталці. Так і ходили вони удвох — невисокий на зріст Вадим і прогониста Наталка.

— Ну, зовсім ви не підходите одне до одного,— не раз говорили Наталці дівчата. Та вона лише сміялася в одвіт.

Кохання Вадима до Юльки було безнадійним. Юлька вважалася нареченою моряка-капітана, який майже щомісяця забирав її на свій корабель. Вадим тоді блукав по морському березі чорніший від хмари. Наталка щиро жаліла його, хоча допомогти нічим не могла. Дикувата і трохи сувора, вона так і не встигла нікого по-справжньому покохати.

В інституті була нічим не примітним худеньким дівчам з двома кісками, які не витримували ніякої критики з боку студентів морського інституту, що хизувалися в нарядній синій формі і бездоганих кашкетах з блискучими крабами. Завжди поспішала на якісь гуртки, збори, які часто нічогісінько не давали для душі і серця, та це вона збагнула потім. Пожалкувала, що змарнованого часу не вернути, але вже було пізно.

Коли почалася війна, Наталка евакуювалася разом з інститутом, а Вадим не захотів лишати хвору матір і опинився в окупації. Як не благала його старенька їхати з усіма, та Вадим не міг забути, що вона, старенька вчителька, присвятила йому все своє життя. Батька, який загинув ще в громадянську війну, він не пам'ятав. В окупації мати скоро померла, а Вадим натерпівся лиха. Був відправлений на каторгу до Німеччини, утікав, не бажаючи працювати на німців, затим потрапив у концентраційний табір. Звідти вийшов худим, виснаженим. У французькому таборі Бомон він почав сліпнути. Лікарі перемогли недугу, але відтоді став носити окуляри.

Вадим був здібним хлопцем. Один з професорів інституту залишав його асистентом, та все те поламала війна. Професор той чомусь не встиг евакуюватися, пішов працювати до німців, а потім виїхав з ними. Це було чи не найбільшою трагедією Вадима. Людина, який він вірив, яку поважав і любив, виявилася зрадником.

В конструкторському відділі заводу Гурченко кидався з однієї роботи на іншу, все хотів знати, все освоїти. Часто бував на пароплавах, говорив з капітанами.

Одного разу на судні трапилася аварія. Наскочили на міліну. Капітана мали судити, хоча він і запевняв, що не раз по тому місці проводив судно і ніколи подібного не траплялося.

В комісію, що з'ясовувала причину аварії, входив і Вадим. Він ретельно проміряв глибину фарватеру, осадку судна на момент аварії.

— Дійсно, дивина! Між днищем судна і дном ріки лишалось ще сантиметрів двадцять. У таких умовах аварії не могло бути.

— Але ж трапилася! — розвів руками капітан. — Я не раз помічав, що при проходженні судна в цьому місці створюється якась дивна хвиля. Коли я сів на міліну, мені здалося, що за кораблем ішла величезна хвиля, яка обумовила зменшення осадки. Глибина фарватеру в цей момент була меншою від фактичної.

Гурченко вирішив проконсультуватися з професором Греськом, аби внести ясність у це питання.

— Один із моїх аспірантів займається рухом суден на мілководді. Якщо хочете, я можу підключити вас до нього, і це стане темою вашої дисертації, — запропонував Роман Кузьмич.

Так Вадим Гурченко став аспірантом Греська.

Вирішили відтворити картину хвилеутворення в момент аварії з допомогою моделі судна. Гурченко не вихо-

див з лабораторії. Він допомагав Роману Кузьмичу, охоче взявши на себе всю чорнову роботу. Виявилось, що хвиля, підмічена капітаном, на певних режимах руху судна справді мала місце.

— Отже, мої припущення, що то була так звана супутна хвиля, виправдалися,— сказав професор.— Як бачите, нам допомогла спостережливість капітана. Недарма академік Крилов розповідав, як звичайний битюг виявив те, що не вдалося колись помітити британським ученим. Тягнучи баржу по каналу, битюг спочатку розганяв її до швидкості, оптимальної для мілководдя, а потім йшов на зрід швидкості, затрачуючи значно менше зусилля, ніж інші коні. Це зацікавило вчених, і вони почали вивчати причину виникнення супутної хвилі, яка поглинає значну потужність.

— Щось схоже на анекдот,— зауважив Вадим.

— Можливо.

— Отже, наш капітан зіграв роль битюга в питанні хвилеутворення,— пожартував Гурченко.— Адже і я, працюючи з вами, задумався, як допомогти капітанам. Досліди показали, що при русі суден на мілководді в певних умовах збільшення числа оборотів машини не дає підвищення швидкості судна, а лише веде до перевитрати палива, погіршення керованості судна і перевантаження двигунів. Бажано б не переходити за цю критичну швидкість.

— Ви розумієте всю складність задачі? В умовах ріки під судном глибини міняються, отже, повинна весь час мінятися й швидкість. А капітану не під силу щомиті визначати оптимальний режим.

— Значить, це треба зробити з допомогою регулятора режиму роботи машини.

З практики Гурченко знав, що головну роль у підвищенні швидкості і економічності роботи судна грає капітан. Але на Дніпрі капітанам завжди доводиться працювати в

надзвичайному напруженні. Численні мілини, перекази, зміни течії ускладнюють їх роботу.

— А що, як створити автоматичного капітана, який би фіксував навколишню обстановку і забезпечував, щоб швидкість судна ніколи не перевищувала критичну,— поділився Вадим своїми думками з капітанами пароплавів.

— Голубчику, візьмися за цю справу. Це ж геніальна ідея,— зраділи річники.— Скільки аварій зменшиться, простоїв, втрат...

Вислухавши Вадима, Роман Кузьмич незадоволено звів кошлаті острішки брів:

— Це значить, доведеться відкривати в моєму відділі зовсім нову тему.

— Але ж дуже цікаву і потрібну.

— Якщо ви відчуваєте в собі силу потягнути цю тему самотужки і не будете відривати мене від основної роботи, тоді я даю згоду. В свій час для берега Балтійського моря я виготовив карту ізобатів.

Вадим пообіцяв працювати самостійно.

За роки війни він встиг призабути теорію. Тому, обклавшись підручниками, намагався тепер надолужити прогаяне. Часом він сам себе не пізнавав: те, що колись давалося так легко і просто, зараз доводилося брати приступом. Переконавшись, що аспірант Дорош має хорошу теоретичну підготовку, звертався до нього, коли було надто трудно; іноді виручала Наталка.

Осадча часто була в бібліотечі, знайомила з науковими виданнями інституту. В читальному залі чи не щодня зустрічалася з Арсеном Дорошем. Завжди заглиблений у якісь свої формули і розрахунки, він, здавалося, не помічав нікого. Дорош саме вивчав матеріали ЦАГІ* — могутнього центру нашого авіабудівництва, пов'язані з

* Центральний аеро-гідродинамічний інститут.

проблемами застосування крил на водному транспорті. Наукові матеріали були випущені перед самою війною.

— Ви теж цікавитеся проблемою підводних крил? — якось запитала вона.

Живі чорні очі Дороша розглядали Наталку з великим інтересом. Вони й раніше зустрічалися в інституті, але Дорош вважав, що Осадча належить до шанувальників Греська, які, на його думку, були людьми нецікавими.

— Один наш студент писав дипломну роботу на цю тему. Пам'ятаю, при захисті свого проекту він запевняв, що в сорок п'ятому році ми вже будемо рухатися по ріках з швидкістю, близькою до ста кілометрів на годину.

— Що ж, він мав рацію. До речі, перед самою війною студент горьковського інституту Алексеев теж блискуче захистив дипломний проект крилатого судна. Він і зараз досить успішно займається цією темою на Сормовському заводі. Мені по закінченні інституту довелося деякий час попрацювати разом із ним.

— Ви гадаєте, судно на підводних крилах перспективне?

— Безсумнівно. Алексееву дали можливість працювати над цим проектом ще в роки війни, коли весь завод виконував військові замовлення. При мені там багато експериментували, проводили безліч випробувань моделей з підводними крилами, та мене непокоїло тоді, що все це робилося майже наосліп. Адже ми насправді не маємо послідовно опрацьованої теорії крилатих суден. Є окремі спроби, досить вдалі, чимало зробили наші вчені Кочин, Келдиш і Лаврентьев, але цього не досить, щоб наперед бути впевненим у результатах проектування.

— Чому ж ви пішли з того заводу?

— Бувають різні ситуації,—неохоче відповів Арсен.— Мені здалося, що тут, у науковому інституті, я можу краще прислужитися ідеї збільшення швидкостей флоту з

допомогою крилатих суден. Дуже шкодуватиму, якщо помилився.

— А чому ви могли помилитися?

— Обстановка в інституті надто складна. Важко працювати.

— От цього я б не сказала! — заперечила Осадча.— Мені тут подобається, і я хочу якнайскоріше здати кандидатські екзамени, щоб узятися за наукову роботу.

— Знайдуться люди, які підріжуть вам крила, і ви будете літати, як домашня гуска. Пробачте, що я так грубо...

Арсен Дорош заглибився в свою роботу, а Наталка ще довго думала над його словами і ніяк не могла збагнути, що саме він мав на увазі.

Читальня вже закривалася, коли до неї підійшов Арсен і сказав:

— Чи не піти нам у кіно, а то сидимо тут, як раки-самітники.

Наталка охоче згодилася. Була чудова літня ніч, і їй зовсім не хотілося сидіти в задушливому залі.

Дорош здавався їй загадковим. Його випадки проти Греська Любим Тихий називав хуліганством у науці. Шляхетний і тактовний в обходженні, син якогось доцента, Любим дуже страждав від грубості Греська, але ніколи не відповідав йому тим же. Дорош не бував різким, але вважав ганебним трепетати вже при самій появі професора і покійно вислуховувати його ущипливі репліки. Він неодмінно відповідав на грубість, та так, що Тихий навіть очі зажмурював і розгублено шептав:

— Ну хіба ж можна, хіба можна...

Дорош вважався аспірантом Романа Кузьмича, та Осадча встигла помітити, що останнім часом професор все рідше підходив до Арсенового робочого місця. Дорош працював уперто, Наталка бачила на його столі стоси паперів, списаних формулами.

— Графоман,— якось сказав про нього Гресько.

Ні, графомани не просиджують цілі вечори в бібліотеці, не вивчають все, що зроблено до них, аби внести і свій вклад у розв'язання проблеми. За м'якою усмішкою симпатичного, майже хлоп'ячого обличчя Арсена вона розгадала твердий характер, вольову натуру. Їй хотілося ближче взнати загадкового Дороша, і ось така нагода трапилась.

— А що, коли нас побачить Роман Кузьмич, ви не втечете?

— Гадаєте, я така залежна від нього? Чому б то?

— Так гадаю не один я. Роман Кузьмич має на вас неабиякий вплив.

— Я шаную його як вченого, але не знаю, що він за людина. Так само, як не знаю ще нічого про вас.

— Ви сліпо вірите всьому, що вам говорить Гресько. Це свідчить про вашу майже дитячу наївність.

Дзвінок сповістив про початок сеансу. Картина виявилася малоінтересною, в залі було жарко. Обоє почували себе незручно. Арсен поглядав збоку на строгий Наталчин профіль. Її засмагли щоки пашіли рум'янцями, обличчя дихало чистотою і молодістю. На шиї пульсувала маленька жилка, що видавало хвилювання дівчини. Після кіно він провів Наталку додому, весь час говорив про свої плани на майбутнє.

— Давайте сьогодні не говорити про роботу. Добре? — попросила Наталка.

— Спробуймо,— засміявся Дорош.— Хоча ми з вами належимо до людей, у яких весь сенс життя в роботі. Де б ми не бували, про що б не говорили, а мозок не виключається. Підсвідомо він буде вирішувати незакінчену задачу.

— Отже, ви раціоналіст?—згадала Наталка любимий вираз Романа Кузьмича.

— Добре ж ви про мене думаєте... — похитав головою Арсен.— На жаль, закон Ньютона вже винайдений,

і другого такого, лежачи під яблуною, не відкрити. Від мене пішла дружина, заявивши, що не може жити з арифмометром.

— Вона, здається, була артисткою?

— Так. Для людей, сім'ї яких складені з двох інтелектів, необхідною умовою спільного життя є спорідненість душ. Моя Лера вважала, що чоловік — то лише додаток до її таланту.

— А вона справді була талановитою?

— Справжній талант не буває егоїстичним, я в цьому глибоко переконаний... Радий, що ви прийшли в наш інститут, Наталко. З вашою появою наша аспірантська, я б сказав, облагородилася. Навіть Гресько став іншим. Іноді я його просто не впізнаю. Коли ви є, він стає лагіднішим.

— Прошу, не повторюйте дурниць, вигаданих Гаїною.

Арсен зупинився, поклав руки на парапет, задивився на дніпрові вогні.

— Ваші очі нагадують он ту синьо-темну смужечку між річкою і небом,— сказав несподівано для Наталки.— Вони у вас глибокі і теплі. Поєднання, яке трапляється нечасто.

— Ви встигли помітити навіть колір моїх очей? — засміялася Наталка.— От не сподівалася. А Гаїна твердить, що ви навіть не помічаєте, сонячно надворі чи дощить.

— Знову Гаїна,— невдоволено поморщився Арсен.— З такою натурою, як у неї, легко жити, а все ж я певен, ви ніколи б не згодилися стати Гаїною.

— Гаїнка вродлива дівчина.

— Не заперечую... Такі, як Гаїна, подобаються душечкінім і...— Він затнувся, не назвавши імені Греська.

Прощаючись, Дорош на якусь мить затримав Наталчину руку в своїй. Встиг помітити, як вона, ніяковіючи, висмикнула свої пальці з його долоні. Хотів щось сказати, але не посмів. Адже це був перший день їхнього справжнього знайомства.

Якось у розмові з професором вона запитала, яке враження справляє на нього Арсен Дорош.

— Є люди, які свої прожекти видають за проекти... То страшні люди. Раджу їх уникати.

IV

Поки директором інституту був відомий академік, Роман Кузьмич ставився до нього з пошаною. Сам на директорське крісло ніколи не націлювався, вважаючи життя надто коротким, щоб вчений мав право витратити себе на адміністрування. Та академік, який очолював інститут, захворів і пішов на пенсію. Відтоді директори інституту довго не затримувалися. Здебільшого це були люди малоавторитетні, метушливі і честолюбні.

Тепер в інституті не вистачало твердої руки, яка б спрямувала наукову думку в потрібне русло. Таке становище влаштувало Греська. Його відділ вважався основним, з ним, професором і доктором технічних наук, рахувалися більше, ніж раніше. На засіданні наукової ради його голос був вирішальним.

Користуючись тим, що директор великої ваги не має, на поверхню почали виповзати люди малоздібні, дріб'язкові і корисливі. Вони всіляко підлещувалися до професора, сподіваючись, що в слушну хвилину той стане їм у пригоді.

Ніхто не пам'ятав, звідки прийшов в інститут Радій Душечкін. Немолодий уже інженер встиг попрацювати в міністерстві і завести впливові знайомства. По війні вступив в аспірантуру, хоч не мав для цього ні нахилу, ні бажання працювати для науки. Професор Гресько взяв до себе Душечкіна з умовою, що той трудитиметься над його, Греськовою, темою. Душечкін погодився, бо йому було

однаково, над чим корпіти. Головне — аби одержати звання, хорошу платню і спокійну роботу.

Доктор наук Іван Іванович Білокінь, який зробив багато для розвитку гідротехніки, за короткий час встиг підготувати кілька аспірантів. Часом йому доводилося переписувати десятки сторінок аспірантських робіт наново. Бувало, аспіранти пропонували якісь нові формули розрахунку в гідротехніці, Білокінь перевіряв їх так, мовби то була його власна робота. Недарма молоді науковці говорили:

— Оце людина, оце вчений! Гресько ніколи й пальцем не поворухне, щоб комусь допомогти. Він забронзовів і вважає, що вникати в роботу аспіранта — марне витрачання свого дорогоцінного таланту.

Ці розмови доходили і до Осадчої. Їй було неприємно чути, що говорять про Романа Кузьмича. Щось різке спробував було сказати про Греська і Дорош, але вона рішуче обірвала його. З Арсенем Наталці доводилося працювати в дослідному басейні. Вона з задоволенням проводила експерименти, які намічав для неї Роман Кузьмич, раділа, коли вони підтверджували його наукові здогадки чи висновки.

— От ви й прислужилися науці,— говорив у таких випадках професор.

Вона була здивована, навіть обурена, коли Дорош, якимось підійшовши до неї під час досліду, щент розбив її райдужний настрій.

— Дивлюся оце на вас, Наталко, і думаю: ви велика нерозумна дитина. Працюєте ночами, а Роман Кузьмич використовує ваші дослідження в своїх роботах. А ви ще й радієте з того. Боюсь, що з вами станеться те саме, що і з деякими керованими Греськом аспірантами. Вони роками працювали на нього, а він безсоромно користався їхніми дослідями. В результаті дисертацій вони так і не захистили, а залишилися в інституті клерками.

— Навіщо так говорити? — спалахнула Осадча.—Хіба це погано, що наш керівник може узагальнити ті окремі досліди, які виконуємо ми? В нього ширший горизонт мислення, йому більше дано, а хіба не все одно, хто надрукує результати досліджень? Адже всі ми робимо одну справу.

Осадчій було праякно, що після того Арсен більше не був із нею відвертим. До своєї роботи в дослідному басейні він ставився трохи скептично, немовби вважав її другоградною. Вечорами вперто опрацьовував матеріали, привезені з заводу.

— Я чула, що Алексеев із своєю групою вже закінчив проект крилатого судна. Ви працювали в його групі, мабуть, то була дуже цікава робота?— запитала при нагоді Наталка.

— Мені жаль, що при розробці цього проекту наука прислужилася мало,— казав він.— Експерименти, які велися там, вимагали величезних витрат. Дослід, як правило, коштує дорого. Перевага математичних пошуків у тому й полягає, що вони можуть дати значні результати при малих затратах. Запам'ятайте, в нашій науці рівно стільки науки, скільки в ній математики!

— Коли це дешевше, чому ж інші цього не розуміють?

— Бо треба, щоб знайшлися подвижники, які згодилися б стати рабами науки, сушити собі мозок, не знаючи наперед, чи з того щось вийде, чи все життя пропаде марно. Це жахливо, що вчені нехтують математичними викладками, часто ідуть шляхом голого, бездумного емпіризму. Держава наша багата, все витримає, все оплатить, але ж наука може дати формулу, яка до мінімуму зведе кількість дослідів. Я пішов на роботу в науковий інститут, сподіваючись, що тут знайду час займатися математичними дослідженнями гідродинаміки підводного крила. Дещо з своїх міркувань показав Роману Кузьмичу, і знаєте, що він мені

відповів? «Дорогенький мій, якби ці формули справді були комусь потрібні, я давно б їх вивів сам». Після цього наказав креслити криві для якогось морського приладу. Робота інженера, а не науковця. Та, гадаєте, що я перестав сушити собі мозок? Ні в якому разі! Наші вчені ще до Вітчизняної війни робили спроби математичними методами вирішити деякі проблеми підводного крила. Я поклав собі продовжити цю справу. Поле діяльності тут широке, роботи вистачить для багатьох науковців.

— Яку ж тему ви хочете взяти для своєї дисертації?

— Точно ще не визначив. Але щось на взірєць: дослідження руху підводного крила поблизу вільної поверхні.

— Чи ж матиме вона практичне значення?

— На жаль, в інституті майже ніхто не цікавиться роботами, які не дають відчутної практичної користі вже сьогодні. Але наука не може розвиватися без досліджень, вартість яких важко буває визначити відразу. Ми знаємо випадки, коли ті чи інші математичні викладки застосовувалися практично лише через десятиріччя... От ви займаєтеся буксирами і пасажирськими пароплавами. Це справа сьогодні потрібна. А мене, скажімо, захоплюють проблеми завтрашнього або й позавтрашнього дня. Я хотів би працювати над створенням екранолета, коли судно для зменшення величезних опорів води буде повністю виведене з води, подібно до літака, що летить над поверхнею моря. Я уявляю собі таке судно у вигляді апарата, що має форму крила, в якому розташовані всі силові установки. Воно рухається над поверхнею води з величезною швидкістю, максимально використовуючи ефект екрана. Найбільший літак, який ми маємо, важить приблизно тонн із триста, а судно повинно мати не менше тисячі тонн і рухатися з швидкістю в кілька разів більшою, ніж усі сучасні кораблі. Ну, скажімо, 500—600 кілометрів на годину. Таке судно могло б успішно здійснювати міжконтинентальні рейси.

— Ви хочете використати ефект екрана... Роман Кузьмич твердить, що вже не один учений зламав собі шию, гаяючись за отією багатообіцяючою надбавкою підйомної сили, яка виникає, коли крило рухається над самою поверхнею води чи землі.

— Можливо, і я зламаю свою шию, але думати над цим не перестану. Це, коли хочете знати, моє покликання. Та зараз я добиваюся одного: щоб мені дали змогу займатися гідродинамічними дослідженнями підводного крила.

— Я певна, учені інституту підуть вам назустріч,— сказала Наталка.

Після цієї розмови вона почала дивитися на Дороша зовсім іншими очима.

— Скажи, Вадиме, як тобі здається, в інституті все гаразд?— вирішила порадитися зі своїм старим другом.

Вадим Гурченко сам хотів про це поговорити з Наталкою. В нього поки що не все виходило з роботою, і він чекав, доки в Романа Кузьмича буде хороший настрій, щоб якось підступитися до нього.

— Я ніколи не ходив в начальниках, Наталочко, але сам ніяк не можу збагнути: чому це всі, хто одержує окремий кабінет і якусь владу над людьми, вважають, що обов'язково треба напустити на себе якусь манію величності? Роман Кузьмич тримає себе так, що навіть я, який ніколи нікого не боявся, не наважуюсь до нього підступитись.

— А я зовсім не помічала, що він такий грізний.

— Ну, до вас з Гаїнкою у нього ставлення особливе, вам він симпатизує, вдає галантного кавалера. Своєрідна гра з претензією на вічну молодість.

— Ти вважаєш Греська старим?

— Ох, ці жінки, в них завжди своє. Я ж завів розмову про інше. Не знаю, чим це пояснити, а мені тут працювати тяжче, ніж на заводі.

Наталка згадала, щось подібне говорив їй і Дорош. Вадиму вона вірила, як собі. Цей не покривить душею, не збреше. Тільки тепер Наталка помітила, що Вадим ще більше схуд. Руда борода кушчиками вибивалася на щоках, на столі безладно лежали схеми, накреслені від руки, сорочка вилізла з паска.

«Вадиму важко,—зрозуміла Наталка.—Він же стільки років був відірваний від своєї роботи, багато чого призабув, можливо, й відстав. І ніхто цього не хоче розуміти! А в інституті був першим студентом на курсі. Ось що можуть зробити з людиною обставини».

— А хочеш, я сама поговорю з Романом Кузьмичем?

— Ну що ти, це ж не солідно. Уявляєш, що він про мене подумає...

Та Осадча вирішила все ж таки не послухати Вадима. Того ж дня дїждалася, коли Роман Кузьмич лишився один, і зайшла до кабінету.

— Романи Кузьмичу, у мене до вас справа.

— Сідайте,—кинув холодно й уткнувся носом в якусь діаграму.

Байдужість професора скувала ініціативу Осадчої. Виходить, недарма науковці не люблять заходити до Греська без виклику. Одне, коли він сам підходив до її стола, жартував, а інше, коли вона вдерлася в його кабінет в хвилини роздумів.

— Може, я піду?

Гресько мовчав.

Зайшла секретарка. Роман Кузьмич мовчки підписав якийсь папірець і знов уткнувся в свої папери.

— Я до вас відносно Вадима Гурченка,—не витримала Наталка.

— Йому потрібна квартира, знаю. Я вже сказав про це директорові.

— Ні, справа в його роботі. Я бачу, що йому важко.

Ви, певне, не знаєте, що Гурченко всю війну провів у фашистських концтаборах, а до цього був відмінним студентом.

— Ну і що з того?

— Він заслуговує на особливе ставлення.

— Прошу вас, товаришко Осадча, не втручатися не в свої справи. Наука адвокатів не потребує. Ось так!

Осадчій нічого не лишалося, як вийти з кабінету. І все ж вона вирішила поговорити про це іншим разом. «Як я могла забути, що Роман Кузьмич не любить, якщо до нього заходять, коли він працює».

...Дорош вирішив все-таки порозумітися з Греськом. Він зібрав і переписав начисто всі свої розрахунки з тим, щоб показати їх Роману Кузьмичу, порадитися, як з батьком, відкинувши всі старі образи. Як би там не було, а досвід професора багато важив для нього. Набравшись духу, зайшов у кабінет Греська. Надворі в цей час стояло гаряче літо. Сонце немилосердно пекло навіть через важкі gobеленові штори, які професор звелів повісити на вікна. Гресько саме поспішав здати в «Науковий вісник» інституту свою статтю. Роботи лишилося зовсім небагато, вичитати, виправити друкарські помилки, переробити кінцівку. Час збігав непомітно, а робота не посувалася.

— Кляті роки,— мимрив собі під ніс.— Оце 6 літ десять тому зробив би все за якусь годину, а зараз тільки і думаєш про те, як зняти з себе сорочку та викупатися в річці...

Він то закривав штору, і тоді в кабінеті ставало темно, то знову відкривав її, але тоді дошкуляло сонце. Від спеку йому млоїло в грудях і хотілося спати.

Ввійшовши до кабінету, Дорош чемно привітався.

— Я хотів, щоб ви познайомилися з моєю роботою, яку я досі виконував вечорами. Якщо знайдете, що вона чогось варта, можливо, заплануєте цю тему на майбутній квартал.

Професор перегорнув першу сторінку. Прочитав: «Теорія підводного крила в плоско-паралельному потоці».

— Гм... застосовуєте інтеграл Коші-Лагранжа до точок на вільній поверхні?.. Умови обтікання кромки визначаете постулатом Жуковського і Чаплигіна...— Знову перегорнув кілька сторінок.— Користуетесь ефективними методами теорії аналітичних функцій?.. Отже, йдете протореними шляхами.

— Звичайно, інтеграла Коші-Лагранжа чи теореми Жуковського я придумувати не збирався, оскільки вони вже існують...

— А ви хоч уявляєте собі, яка відстань від розв'язання задачі в площинному потоці до розв'язання тієї ж задачі в просторовому потоці.

— Це буде темою моїх подальших досліджень.

— І тільки на оце ви потратили майже рік.— Гресько помахав перед носом Дороша тоненьким зошитом.— Я не можу так розбазарювати час моїх науковців.

— А безконечне тягання модельок по басейну, коли аспіранти перестають думати і уподібнюються школярам, які пускають паперові кораблики, отой голий емпіризм ви вважаєте основним науковим методом?

Від тих слів Греська пересмикнуло. Але він не вибухнув лайкою, навпаки, він навіть запропонував Арсенові сісти.

— Ви ще дуже молодий, щоб мене повчати. Але якщо ви так рветесь займатися чистою теорією, то переходьте в інститут математики. Я навіть допоможу вам. Слово честі!.. Сідайте і пишіть заяву.

— Я не бачу в цьому потреби.

— Не бачите потреби,— мало зубами не заскреготав Гресько.— Я жалкую, що зарахував вас у свій відділ.

— Як це можна поправити?

— Доведеться відчислити вас з інституту. За невідповідністю сьгоднішнім практичним вимогам...

— Сподіваюсь, ви сказали це необдумано. Я б дуже просив вас не поспішати з висновками... Вислухайте мене, Романе Кузьмичу. Я готовий вибачитися, якщо був нечемним. Але я хотів докладно вам розповісти про мої наміри.

— Ваші прожекти мене не цікавлять. Досить!..

Гресько вийшов з кабінету. Арсен якусь мить сидів, мов закам'янілий. Від приниження, образи у нього зникли кудись сили, стремління. Він сидів, як пришитий до крісла, на яке посадив його Гресько, і здавався сам собі маленьким і нікчемним. Адже він справді нічого ще не зробив. Чому ж гадає, що йому повинні так зразу повірити?

Вадим Гурченко зустрів Дороша в коридорі.

— Що з тобою?—запитав він.— На тобі ж лиця немає.

— Роман Кузьмич нахваляється вижити мене з інституту...

— Не мели дурниць. Скоріше всього він зробить це зі мною.

Вадим не повірив словам Дороша, та наступного дня всім у відділі стало відомо про рішення професора Греська.

Здивуванню Осадчої не було меж, коли довідалася, що Роман Кузьмич написав рапорт про відрахування Дороша з інституту «за невідповідністю сьгоднішнім практичним вимогам». Вона знала, що чимало працівників інституту вважали Дороша талановитим хлопцем, якому під силу внести свій вклад у науку. Дорош намагався самостійно обрати собі тему наукової роботи, а цього Роман Кузьмич не любив. Наталка розуміла: професор неправий. Тому вирішила будь-що висловити свою думку про Дороша на засіданні наукової ради інституту.

Професор спочатку здивувався її сміливості. Він так відвик від того, що йому суперечать, що навіть аж розгу-

бився. Але це тривало недовго. Гресько уважно подивився Осадчій прямо у вічі, немов вивчаючи свого противника.

— Дорогенька,— сказав він.— Ви хороший практик, але в гідродинаміці, вибачте, плаваєте. Гідродинаміка — складна наука.

— Моїх знань досить, аби розібратися в тому, що аспіранта Дороша варто залишити в інституті. До того ж це не лише моя думка. Інші просто бояться говорити вам про це одверто.

— Дорош козиряє математичними здібностями. А ви знаєте, філософ Гекслі сказав: математика, як жорно,— усе перемеле, але коли засиплеш полову, то й вийде полова.

— Дорош ще молодий, хто знає, може, в нього знайдеться не полова, а добірне зерно.

Наполегливість Осадчої, на превеликий подив, сподобалася професорові. Може, коли б перед ним був мужчина, Гресько застосував би всю силу своєї влади. Але щодо жінки...

Осадчу підтримало кілька молодих учених. Вони в один голос стверджували, що в інституті затискується творча ініціатива молодих спеціалістів. Це вже не сподобалося професорові. Він рішуче заявив, що Дорош не здатний вести експериментальну роботу по гідродинаміці судна, інші ж спроби Дороша він вважає не вартими уваги.

— В усякому разі, для нашого інституту вони зараз не актуальні. Хоча в науці бувають дива...— додав він багатозначно.— Пам'ятаєте, середньовічний вчений Брандт, розшукуючи філософський камінь в сечі, несподівано знайшов фосфор? Може трапитись, що Дорош, порпаючись у нетрях своїх формул, теж знайде якесь золоте зерно.

Сказане Греськом здалося Радію Душечкіну дотепним, і він голосно зареготав. Але помітивши, що його ніхто не підтримує, знову втягнув шию в плечі і прикип.

Роман Кузьмич пригадав, що колись, керуючи кафедрою в кораблебудівному інституті, мов неприємність із-за одного талановитого аспіранта, якого хотів зрізати при захисті дисертації. Тому зараз, великодушно махнувши рукою, погодився лишити Дороша в інституті.

Та відтоді між професором і Дорошем виріс ще вищий мур. Роман Кузьмич не звертав на роботу Арсена найменшої уваги, хоч лишився, як і раніше, його науковим керівником. До Осадчої Грьсько ставився поблажливо, вдаючи, що йому до душі її сміливість і принципиовість.

— Ну як, облюбували собі тему, Наталіє Петрівно?

— Мені б хотілося розробляти проблему, зв'язану з суднами на підводних крилах.

— О, бачу, Дорош має на вас неабиякий вплив. Послухайте мене як старшого, скористуйтеся тим, що в інституті є прекрасний дослідний басейн, непогано обладнані лабораторії. Чому б вам не попрацювати над темою «Судна спрощених обводів на мілководді»?

— Мені здається, подібна робота десь була.

— Була, але для глибокої води. Можна поставити цю тему ширше. Ми повинні працювати над тим, що сьогодні чи завтра може бути впровадженим у виробництво. Я запевняю вас: не встигнете ви закінчити дисертації, як наші верфі почнуть будувати такі судна. Зараз є настійна потреба в тому, щоб стандартизувати і спростити побудову самохідних вантажних суден і барж. Ви можете дати суднобудівникам таку форму обводів, яка нічим не поступатиметься перед криволінійною, а матиме, скажімо, ламані лінії. У виробництві побудова таких суден принесе мільйони карбованців економії. Ви повинні розуміти, яка перевага земної теми над тими фантазуваннями, що ними хоче зайнятися Дорош.

Діждавшись, коли з дослідного басейну всі розійшлися, Грьсько прочитав Осадчій цілу лекцію, щоб остаточно переконати її взяти тему, запропоновану ним.

— І ви ще смієте роздумувати? Ох, ця жіноча нерішучість! Ви повинні пишатися тим, що професор Гресько буде вашим науковим керівником... Майте на увазі: я теж можу передумати, і ви потрапите до якогось невігласа.

— Та я дуже хочу, щоб ви, Романе Кузьмичу, були моїм керівником,— поспішила з відповіддю Наталка.— І тому, певне, візьму тему, що ви мені радите.

Гресько дав Осадчій список літератури, з якою варто було б ознайомитися, пообіцяв принести ще дещо з своєї бібліотеки.

Опісля, зустрівшись з Дорошем, Наталка радо розповіла йому про своє рішення.

— Легко ж ви здалися,— кинув Дорош.— Цю тему Гресько нав'язував і мені, але я рішуче відмовився. Хіба справа в тому, що раніше можна застосувати на практиці, а що пізніше. Ціолковський думав про міжпланетні польоти навіть тоді, коли рівень тогочасної техніки не міг забезпечити побудови апарата для космічного польоту. Треба дерзати!

— Вас Роман Кузьмич назвав невиправним фантастом.

— Таким я і залишусь до смерті. Хоч вам єдиній признаюсь, що й сам не певен, чи мої формули згодяться комусь в найближчому часі.

V

Коли б у професора Греська спитали, чому він не одружується, він, напевне, й сам не зміг би сказати. Легко складається сім'я тоді, коли обое ще молоді, коли перше почуття розцінюється як єдина і неповторна любов, а перша-ліпша дівчина, яка сподобалася хлопцеві, здається єдиною обранницею на все життя. А в його роки людина стає вимогливою, їй впадають в очі найдрібніші вади жінок. Професор

Гресько не міг пробачити ані найменшої неохайності, ані байдужості в характері, бо, зрештою, він вибирав собі супутницю, яка має гідно пройти з ним в житті.

Ні, він, вельми шанований ученим світом, не має права легковажити. Краще або зовсім не одружуватися, або, коли вже наважиться зробити цей відповідальний крок, його дружина мусить бути гідною професора Греська. Серед його товариства вона не повинна виглядати красивою папугою, що нездатна зв'язати більше десятка завчених слів. До слова любов професор Гресько вже звик і не дуже йому довіряв. Він часто повторював, що це слово сказане було ще Адамом і Євою, а тому встигло стати розмінним мідяком. Справді, яка то була любов, коли після його збайдужіння до закоханих в нього жінок вони легенько, мов метелики, перекидалися до інших чоловіків, швиденько виходили заміж і після заміжжя любісінько пускали очима біски при зустрічі з професором.

Наталка Осадча не була схожа на тих жінок, яких він знав досі. Вона подобалась йому зовнішністю, вмінням триматися, серйозністю. Хоча ота надмірна її серйозність і відстрашувала його. Він боявся жіночої глупоти, але в той же час розумів: з дурненькими вродливими жіночками легше проводити дозвілля, ніж з розумними і серйозними. Може, саме тому його друзями були люди недалекоі або безтурботні баляндрасники, з якими можна було самому сидіти і мовчати, слухаючи їхні теревені, чи безжурно сміятися, забуваючи про всі життєві обов'язки.

Правду кажучи, він не дуже вірив у чесноти Осадчої. Але те, що було в минулому, його зараз не обходило. Роман Кузьмич знав немало жінок і був певен, що всі вони зроблені з одного тіста. Все ж якимось шостим чуттям він угадував, що такі, як Наталка Осадча, коли вже полюблять, не підведуть в найкритичніший момент, як це зробила Ядвіга.

От чи любить його Наталка? Напевне, ні. Бо інакше б після того, як він сказав, хай і жартома, що ладен одружитися на ній, вона знайшла б привід зустрітися з ним. Дівчина ж всіляко уникала його. Тоді Гресько вирішив сам розшукати Наталку. Знаючи години, коли вона буває в басейні, Роман Кузьмич навмисне заходив туди і лишався до вечора, розмовляючи з аспірантами.

— Ви мене засмутили в той день, коли були у мене з друзями...— сказав він, побачивши Наталку.— Мені дуже хотілося б проїхатися з вами по Дніпру на катері. Коли б ви знали, як мені набридли всі оті душечкіни з їхніми анекдотами та затертими дотепами. Але що я маю робити? З ними хоч не почуваш себе таким самотнім.

Наталка була вдячна за це запрошення, бо по вихідних якось особливо гостро відчувала себе одинокою.

— Давайте візьмемо казанок та зваримо чумацьку кашу,— запропонувала вона.

— З чаєнятами?— спитав Роман Кузьмич жартома.— Як ото в пісні співається: а чумаки йшли, чаечку знайшли, чаєнят забрали... Я справді добрий рибалка й мисливець. І якщо не підстрелимо якоїсь там дичини, то впіймаємо сома або окуня і наваримо юшки.

У вихідний Наталка прокинулася до схід сонця. Автобусом дійшла до пристані, де на неї вже чекав Роман Кузьмич біля свого глісера. Збиралося на дощ, але глісер мав невеличку надбудову, де можна було сховатися від негоди. Ще до війни Гресько захоплювався глісуючими суднами. Тоді ж він видав монографію «Глісуючі судна» і почав будувати власний глісер, але війна не дала змоги його закінчити. Його виготовили вже по війні. Влітку весь вільний час Роман Кузьмич проводив на Дніпрі.

— Зверніть увагу, Наталю, на обводи корпусу мого глісера. Я зробив таке креслення, що корпус під дією реакції води майже зовсім піднімається і ковзає по поверхні.

— Недавно я була у відрядженні,— сказала Осадча.— В нашому купе їхали якісь льотчики і начальники залізничці. Так вони мало не заклjučвали мене. Начальник залізничного вузла хвалився, що вони переходять на тепловози із швидкістю близько 80 кілометрів на годину. Авіатор повідомив, що вже існують літаки, швидкість яких перевищує швидкість звуку. Тільки у вас, річковиків, дорікали вони, швидкість руху ледь сягає сорока кілометрів. Що я могла їм відповісти?

— Ви добре знаєте, що головною перешкодою підвищення швидкості суден є надмірне зростання опору води від хвиль. Високих швидкостей не дають навіть теплоходи. Саме те, що глісер, набираючи швидкість, виходить з води, і дало змогу зменшити цей опір.

— Пам'ятаєте, коли ми вчилися, дехто гадав, що саме в глісерах шляхи для підвищення швидкостей кораблів. Здається, щось подібне ви писали і в своїй книзі.

— Експлуатація глісуючих суден показала, що існує межа їх доцільного застосування,— сказав Гресько.— Збільшення швидкості різко збільшує опір від тертя та опір виступаючих частин корпусу. Крім того, на морі глісер сприймає сильні удари хвиль днищем, що спричиняється до утворення рясних бризок. Через це застосування глісерів обмежили невеликими пасажирськими, спортивними і військовими суднами. Зараз багато вчених, а серед них і ваш підопічний Дорош, кинулися в інший бік. Всіх заповонила ідея судна на підводних крилах.

— І мене теж,— сміючись мовила Наталка.

— Раджу вам діяти за принципом: краще синиця в жмені, ніж журавель у небі.

— А, одверто кажучи, мене завжди манили журавлі,— спробувала заперечити Осадча.— Особливо восени. Я завжди смуткувала, що не можу полетіти за ними, а весною жаліла, що не побувала там, де були вони.

— Я сказав кільком інженерам, що досить скоро ми змогли б дати їм креслення вантажних суден спрощених обводів, і вони дуже зацікавилися ними. Вчора від них прибув лист із проською почати будувати ці судна на їхній верфі й надіслати проекти.

— Он як! Робота ще не розпочата, а вже прийшов лист,— здивувалася Наталка.— А все ж, Романе Кузьмичу, дозвольте мені ще трохи подумати над тим, яку тему обрати.

— Жаль, а я вже подав відомості, що ви будете працювати над суднами спрощених обводів. Не забувайте, інститут має план...

Вихлюпавши дощову воду з-під пайолу, Гресько завів мотор, і глісер плавно помчав по дніпрових водах. Яка ж то насолода після напруженої праці опинитися в царстві краси і тиші серед безмежжя дніпрового плеса і знати, що ти належиш сам собі, що тобі нікуди не треба поспішати.

Вони плили довго. Певно, годин зо дві. Зупинились на галявині з зеленою травою, квітучою конюшиною, ромашками і безліччю лугових квітів. Роман Кузьмич відразу ж роздягнувся. Наталка була в легенькому прозорому платті. Так і посоромилась його знімати, поки готувала сніданок. Професор у цей час ладнав свої вудочки, ставив закидні донки, потім заліз по коліна у воду і весь віддався чаклунству рибалки. Радів, як дитина, коли клювали маленькі пліточки й густірки. Зрідка попадалися окуні і язі.

Наталка і собі взяла вудку. Та сьогодні риба, як на зло, не клювала. А Роман Кузьмич тягнув окунчиків одного за одним. Він був у доброму гуморі, як і кожний рибалка при вдалому клюві. Закинувши донки, допоміг Наталці чистити окунів, розвів багаття, зачерпнув води і підвісив казанок на триногу, яку тут же витесав з гілок осокора.

Потім вони сиділи над багаттям і говорили, говорили...

— Збиралися на чумацьку кашу, а вийшла юшка,— засміявся професор.— Але й це непогано.

Пахощі страви лоскотали ніздрі. Вона вже попахувала димком, і в цьому була своя романтика. Перед тим, як розлити юшку в мальовничі полумиски, Роман Кузьмич вийняв кришталеві келишки, що, як і казанок, завжди були на катері, налив у них вина.

— Випийте, Наталю. «Фетяска» по-молдавськи — дівоче. Для мене це чай, але міцнішого дозволити собі не можу в таку спеку. Кляте серце нагадує, що мені таки вже чималенько років.

Після вина розмова потекла вільніше. Роман Кузьмич вдарився у спогади. Він хотів, щоб Наталка рішуче засудила Ядвігу, яка позбавила його сімейного затишку.

— Що ж послужило причиною вашого розриву?— запитала Наталка.

— Е, то довга і сумна історія. За три роки перед війною я був несправедливо арештований. На щастя, мою справу вів старий більшовик. Скоро мене випустили, але за цей час Ядвіга встигла зректися чоловіка, поміняла прізвище, мотивуючи це бажанням врятувати дітей. Найприкріше було те, що вона і пальцем не поворухнула, аби чимось мені допомогти, а відразу пішла в натурщиці. Те, що по її тілу ковзало сотні сторонніх очей, теж простити не так легко.

— Великого гріха в тому, що вона стала натурщицею, я не бачу. Тіціану позувала його власна донька, а Рубенсу — дружина.

— Звичайно, причиною розриву було інше. Після того, як вона зреклася мене, я не міг з нею жити. Правда, іноді шкодував. Коли дошкуляла самота. О, ви, певне, не знаєте, що за гидота ота самотність... *Vae soli**,— додав він жартома.

— На жаль, знаю,— стиха мовила Наталка.— Але я чула, що ви всі ці роки не були самотнім.

* Горе самотньому (лат.).

— Звичайно, я не аскет. Але обрати собі супутницю в мої роки... На жаль, з жінок, які мені подобалися, лише вас єдину міг би я без вагання взяти собі за дружину.

— Ви ж мене зовсім не знаєте! Чи не гріх говорити про такі серйозні речі так легко?..

— Я хотів, щоб ви зрозуміли: мої наміри серйозні. Ви кажете, що я не знаю вас. Є люди, яких можна пізнати з одного погляду, принаймні після одного проведеного разом вечора. Порядність написана ж на вашому обличчі. Єдине, що мене відстрашувало спочатку,— це ваша напускна серйозність. Так, так, тепер я знаю, що вона напускна. Бо бачив, якою ви можете бути і веселою, і ось такою затишною, як сьогодні.

Він так запально говорив про людську чесність, про те, що його мрією було покохати раз і навечно, що навіть зворушив Наталку. Їїні погляди збігалися. Хіба цього не досить, щоб щиро поважати людину? А може, він просто вгадував її думки і говорив так, як їй би того хотілося? Більше того, він сам, здавалося, так думав і відчував себе очищеним і кращим, ніж був насправді.

— Я не маю підстав вам не вірити, але мені чомусь жаль Ядвігу. Я не виправдовую її, однак не смію і осуджувати. Адже я зовсім її не знаю.

— Ви людина зовсім іншого складу. Звичайно, Ядвіга шкодувала, що, вийшовши за мене заміж, кинула інститут. Тільки було вже пізно.

— Коли б я покохала і потім лишилася сама з двома дітьми без спеціальності, я не знаю, як би повелася. Просто не знаю, бо я не була в цій ситуації. Але я певна, що ніколи не зреклася б того, кого любила і кому вірила.

— Ні, Наташо, я знаю, що ви знайшли б інший вихід.

— Передусім я, мабуть, не кинула б інституту, навіть коли б закохалась у вченого.

— От бачите. А вона кинула. І з великою поспішністю.

— Може, ви самі того вимагали?

— Ні, я не вимагав кидати інститут. Я тільки хотів, щоб у хаті завжди був порядок і я мав що поїсти, коли приходив з роботи.

— Доглядати дітей і задовольнити всі ці вимоги, будучи студенткою, просто неможливо. Не судить її так суворо.

— На жаль, вже пізно щось змінити. Наші дороги розійшлися навечно. Був час, коли я хотів з нею зійтися. Навіть прийшов до неї, але застав художника. Такого собі миршавого художника. І я не зміг. Сказав, що просто прийшов побачитись з Діною. А пізніше дізнався, цей художник став лауреатом і премія йому присуджена за картину, для якої Ядвіга позувала. Це був портрет молоді матері. Ядвіга і... мати. Тільки нездара міг до такого додуматися.

Після цього він довго мовчав. Потім встав і пішов рибалити. Він явно був невдоволений собою. Навіщо розповідати цій жінці те, потаємне, чого нікому не говорив. Справді, вона для нього надто молода. Вона не зрозуміла його і не засудила Ядвігу. Ну що ж, тим гірше для неї. Сама колись пожалкує, що втратила нагоду стати його дружиною. Скільки жінок, навіть молодших за Осадчу, прагнули його прихильності. Невже ця жінка не розуміє, що перша її молодість уже минула, що їй треба поспішати, бо може засидітися в дівках до сивої коси.

Гресько і не здогадувався, що в Осадчій після його розповідей проснулася раптом жінка. Жінка, яка жаліє нещасного і спішить на допомогу пораненому, яка навіть на старшого за себе чоловіка дивиться, як на сина. Бо розуміє, що, коли в нього немає дружини, життя його буде завжди безладним і невлаштованим. Наталка не схильна вірити в моральний розлад у житті професора Греська. О, вона добре знає, що не завжди треба вірити бабським язикам. Вона повірить лише в те, що почує з уст Романа Кузьмича.

Розповідь Романа Кузьмича зворушила Осадчу. Вона механічно підкидала в згасаюче полум'я хмиз і дивилася, як він спалахує яскравим вогнем. Може, так спалахнула зараз її душа, бо вона відчула, що справді потрібна Роману Кузьмичу. Наталка пробачала зараз йому всі його дивацтва, все те, за що потайки засуджувала професора, а іноді й відверто висловлювала своє незадоволення. Той ореол, який створили навколо Греська в інституті його шанувальники, не завжди узгоджувався з його окремими вчинками. І ось тепер вона починала розуміти, що він багато пережив і йому багато дечого можна пробачити. Вона збагнула причину його боязливості перед старшими по чину, надмірної обережності у висловленні своїх думок. В ті тяжкі часи нікому було допомогти йому, стати поруч і сказати: треба завжди і за всяких обставин діяти тільки так, як підказує твоя совість! Ось це і зробить вона, Наталка.

Наталка була в тому віці, коли ще не задумуються над різницею років. Можливо, це була просто необізнаність з життям, адже матір вона втратила дуже рано і нікому було навчити її тієї житейської мудрості, яка в народі приходиться сама по собі, а в людей інтелігентних часто відступає на задній план.

Коли Роман Кузьмич кинув ловити рибу і, похнюплений, сів біля вогнища, вона подумала, що її мовчанкою і байдужістю була ображена його чоловіча гідність. Збоку поглядала на його високе чоло, рівний хрящуватий ніс і вольове підборіддя. Коли б не певні обставини, він, очевидно, був би у всьому прямою і відвертою людиною. А тим часом з нею вже сталося щось дивне, чого ніколи не бувало. Вона хотіла його такого, яким він був, з усіма вадами й чеснотами, справедливого й несправедливого, мужнього і безвольного.

— Жаль, що ви така холодна і байдужа,— кинув на решті Роман Кузьмич закурюючи.— А в нас могло б вийти

красиве життя. Був час, коли я гадав, що ніколи не одружуся. Сім'я, хоч би як добре вона склалася, тягне за собою купу обов'язків і клопоту. Я так зрадив, коли мені здалося, що ви стали для мене необхідною.

— І мені теж здалося... Це, власне, вперше в житті,— сказала Осадча червоніючи.

Ненавидячи себе за той непрошений рум'янець, вона сміливо глянула в очі Романа Кузьмича таким велеловним поглядом, що йому стало весело і млосно від нього. Він ладен був поцілувати її в трохи приляклі, красивого малюнка вуста, га відчув, що сам ніяковіє, збагнувши її стан. Було таке враження, що Наталка зараз зірветься і кинеться тікати не знати куди. Зрозумів, що те йде від її дикуватості й недоторканості, а не просто від гордості. Ні, йому не хотілося сполохати пташку. Радість розпирала йому груди, бо з одного її погляду збагнув, що його любить та єдина в світі, яка потрібна йому. Він, який так легко йшов на зближення з жінками, був задоволений, що почуває себе несміливим юнаком, і вдячний Наталці за те, що зуміла викликати до себе таку повагу. Так, вона його любить!

Щоб не образити дівчину, бережно обняв її і, вже не стримуючись, поцілував жагуче, до нестями. Наталка навіть не боронилася, її безвольне тіло цілковито належало зараз йому. Він злякався того і відступився, тамуючи гарячий вибух пристрасті, боячись, що, коли пізнає її зараз як жінку, вона стане для нього однією з тих багатьох, яких він так безсердечно випроваджував з свого дому.

Схвильований, взяв Наталку за руки і голосом, який не визнає заперечень, сказав:

— Ми створені одне для одного, невже ви цього не розумієте, Наталю?

Вона непомітно вивільнила свої гарячі долоні з його випещених, м'яких рук, що ніколи не знали фізичної праці.

Ухиляючись від прямої відповіді, мовила:

— З першої хвилини знайомства я не можу звільнитися від почуття вашої вищості наді мною. Навіть боюсь, що це почуття буде завжди сковувати в мені всяку ініціативу й самостійність.

— Значить, ви згодні стати моєю дружиною?— вигукнув Гресько. Але тут же поспішив затамувати ту надмірну радість, яка освітила його обличчя. Все ж Наталка помітила той миттєвий спалах очей.

— Я знаю, що це дуже серйозний крок. Я багато над цим думала. Але найголовніше в моєму рішенні одне: я раптом відчула, що не можу без вас. Навіть ваші примхи і вади...

— Не будемо зараз про вади, Наталю,— сказав він, ніжно цілуючи її.— Попереджаю, в мене дійсно важкий характер, але додаю при цьому: був... А з вами, сподіваюсь, піде все по-іншому.

— У мене він теж не ідеальний!

— Будемо, мабуть, приймати одне одного такими, які ми є... Адаже мінятися в такому віці вже важко.

— А я сподіваюсь, що багато дечого може і повинно змінитися.— В голосі Наталки була така твердість, що Роману Кузьмичу це навіть не сподобалося, і він вирішив перевести розмову на інше.

— Як жаль, що я не зустрів тебе хоч би років з десяти-п'ятнадцять тому.

— Але десять років тому я лише закінчила десятирічку і ми не змогли б одружитися. Або повторилася б та ж сама історія, що з Ядвігою.

— Ні, цього б не трапилося. Ви різні в усьому. І давай домовимося: ніколи більше не згадувати Ядвіги.

— Я й сама про це думала,— винувато сказала Осадча.— Мені так добре з вами... тобою,— сказала вона, червоніючи, і відчула, що їй дуже важко перейти на «ти» навіть після того, як Роман Кузьмич зробив це першим.

На пристані випадково зустріли Тихого. Той потиснув Осадчій руку і так багатозначно подивився, ніби говорив: «Оце так святоша! В такий пізній час з Греськом... Розбери цих жінок!»

Був теплий липневий вечір, і обом не хотілося йти додому. Взнявшись за руки, вони довго бродили містом. Наталка розщібеталася і зробилася невпізнанною.

— Ти чарівна, коли смієшся, а я боявся, що ти завжди будеш сухою і педантичною.

— Я просто соромилася вас. Важко повірити, але до війни я дуже багато сміялась.

— Я хотів би бачити тебе завжди такою, Наташо.

— Звіть мене Наталкою,—попросила вона.— Так звали мене всі студенти, і я вже звиклася з цим ім'ям.

— Я сам не люблю того, що часто повторюється. А зараз стільки розвелось Наташ... Зараз всі зрозуміли, що оті модні колись Нонни, Стелли, Жанни звучать дещо смішно. У мене була студентка Жанна Жабенко. Що може бути гірше?.. А в тридцятих роках дітей називали навіть такими дикими іменами, як Індустрія. Ти смієшся, а передовий робітник одного заводу саме так назвав свою доньку. Я знав інженера, який назвав сина Ампером. А як тобі подобається Непочка? Це на честь непу один агітатор назвав свою дочку і, уяві собі, велів писати саме як аббревіатуру. Три перші літери великі, а решта — малі.

Наталка реготала.

Вони вже були недалеко від його дому, коли він сказав:

— А знаєш, Наталочко, я сьогодні тебе нікуди не пушу. Як собі хочеш, а я не можу без тебе ні одного дня.

Наталка теж відчувала, що хоче бути з ним. Чомусь усі умовності, яким раніше надавала такого великого значення, відступили на другий план, здалися навіть смішними.

Генки вдома не було. Груня ще не спала і поралася на кухні. Роман Кузьмич запросив Наталку в їдальню, покликав Груню, урочисто налив усім по бокалу вина.

— Вип'ємо, Груню, за моє одруження. І прошу познайомитися. Це моя дружина — Наталка Петрівна.

В Груні затремтів келишок у руках. Вона буркнула щось собі під ніс і вийшла.

Наталка вирішила, що Груня за десять років звикла господарювати сама і була незадоволена появою нової господині. Вона посміхнулася їй вслід і подумала сама про себе: «Нічого, звикнеться».

На кухні гриміла посуда. Груня була не в настрої. Роман Кузьмич вийшов і відіслав її спати. Потім вийняв з буфета вино для Наталки, а собі поставив графинчик із коньяком. Пив коньяк чарку за чаркою, наливаючи Наталці шампанське. Він помітно п'янів і робився розв'язнішим.

— Ти мені пробач, Наталочко, це я для сміливості. Ти ввійшла в мою хату як дружина, щоб залишитися тут назавжди.

«Все в житті буває перший раз,—подумала Наталка.— От і для мене настав перший день подружнього життя». Вона не шкодувала, що не було гучного весілля, про яке колись мріяла. Їй, правда, хотілося, щоб у цей день співалося багато пісень.

— Романи, давай заспіваємо ось цієї:

Ой у полі озерецько,
Там плавало відеречко...

Вона заспівала несильним приємним контральто. Торкнула Романа за спину, та він, схилившись на спинку крісла, вже солодко хропів...

На урочистий обід з нагоди їхнього одруження вони запросили своїх спільних знайомих. Всі почували себе невимушено і, здавалося, щиро раділи, що професор нарешті влаштував своє життя.

Генка на обід не прийшов. Не з'явився він і на вечерю. Прийшов тільки вранці і розв'язно заявив, що не хотів заважати сімейному щастю батьків. Був знервований і прихід Наталки в сім'ю сприйняв, очевидно, болісно, хоч і не висловлював свого незадоволення відверто.

— Діти завжди егоїстичні,— різко мовив Роман Кузьмич.— І прошу тебе, Наталочко, не надавай цьому особливого значення. Якщо Генка розумний хлопець, він сам все зрозуміє.

VI

Одруження батька Генка сприйняв як зраду. Насуплений бродив він вулицями міста, не маючи ніякого бажання повертатися додому. Іноді зачинявся в своїй кімнаті і писав. На папері лягали рядки, яких досі не щастило створювати. Це сповнювало хлопця невимовною гордістю. Дуже скоро він збагнув, що має таки справжній хист, образи його були випуклими, відчутними, здавалося, їх можна помацати руками. Любив вишукувати слова, які не лежали на поверхні, а були глибоко заховані у коморах людського розуму.

Серед молоді Генка вважався обдарованим поетом. Перші вірші надрукував так само легко, як і написав. Та зараз він вважав їх давно пройденим етапом. Тепер працював вдумливіше, став вимогливішим до слова. Він любив вільні розміри, коли думка не сковувалася рамками стоп. Наполегливо вивчав мови і знав, що поети вже призвичаїлися до білого, неримованого вірша. Та багатьом редакторам вірші, написані вільним розміром, були не до смаку. Тоді Генка вдавався до стилізування поетичних розмірів під грецькі. Ці вірші слухали з задоволенням, хвалили, називали мелодійними, та, коли доходило до друку... теж відхиляли.

Справа, звичайно, була не тільки у формі вірша. Генці хотілося бунтувати, часто не знаючи навіть проти кого. Він просто вважав, що молодість мусить бути войовничою.

— Вони хочуть, щоб я збився на стандартне мислення, витравив усе своє, притаманне тільки мені,— скаржився він іноді батькові.— Один газетяр із нашої редакції так і сказав: «І чого ото ви, хлопці, морочите собі голову над статтею. Все одно редактор примусить вас її пригладити. У мене є з півсотні добре вивчених штампів. Вони лежать у голові, як друкарські шрифти в ящикках. Коли треба, виймаю їх звідти і відповідно komponую матеріал. Моїх статей зате ніхто не править». Ну, хіба не закінчений кретин?

Батько не хотів вникати в синові справи, він пропускав усе те повз вуха. Генчині вправи вважав заняттям несерйозним. Одного разу, коли Генка обурився, що його вірш скоротили вдвоє, батько сказав:

— Ви погляньте на нього! Ти повинен подякувати тому, хто тебе надрукував. Хто ти є? Початківець і тільки. В двадцяті роки, коли починав писати мій дург Діодор Крига, таких поетів було хоч прірву гати. Кожен з них проголошував себе новітнім месією і кричав, що він прокладає свою дорогу в літературі.

— І де ж вони подівалися?

— А де дівається мильна піна? Висохли.

— Коли б не ота мильна піна, можливо, не було б Маяковського,— спробував заперечити Генка.

Робота літературного консультанта молодіжної газети спочатку подобалася Генці. Та скоро він розчарувався в ній. Ніколи не міг уявити, що стільки людей прагне стати письменниками. До нього приносили свої вірші учні, студенти і зовсім поважні люди. Переважна більшість тих літніх «початківців» були безнадійними графоманами. На роботі вони були хорощими лікарями, інженерами, будів-

никами, а як тільки починали писати, здавалися Генці малими дітьми. Начитавшись всієї тієї писанини, він на якийсь час втратив смак до слова і сам кинув писати. Статті, репортажі кинули його у вир кипучого життя і відсунули поезію на задній план.

Найтяжче було вдома. Генку обурювало, що батьків авторитет, його високе звання спричинилися до появи в їхньому домі цілої зграї підлабузників, які не мали власної гідності і негативно впливали на батьків характер. Роман Кузьмич, сам не помічаючи того, поширював культ своєї особи на всіх, хто його оточував. Він уже не говорив, а тільки наказував. Коли Генка намагався делікатно зауважувати, що він уже дорослий і болісно переносить батькову грубість, йому перепадало ще більше.

Поява в домі Осадчої викликала спершу обурення Генки. Та лише минула перша хвиля образи, він побачив: між Наталкою Петрівною і татусем точиться тяжка боротьба. Наталку теж обурювала батькова поведінка, вона всіма силами, хоч і тактовно, намагалася відучити Романа Кузьмича від грубості, свавілля і диктату як у сім'ї, так і на роботі. Генка швидко зрозумів, що Наталка на його боці, і пройнявся повагою до цієї жінки.

Наталка була старша за Генку на якихось десять років. Генка був певен, що батько не мав права вводити в свою домівку таку молоду жінку, маючи дорослого сина. Генка соромився Наталки, а коли збагнув, що вона прихильно ставиться до нього, почувався ще більше ніяково. Її тактовність у поводженні з батьком і терпеливість тоді, коли Роман Кузьмич ставав неможливим, цілком завоювали Генчине серце.

Як тільки батько починав кричати на Генку, Наталка ставала на захист хлопця. Та Генці від того було ще тяжче, адже тепер несправедливу батькову лайку щоразу чула людина, яку він поважав. Паленів від сорому, що його

гідність так топчуть і зневажають. Тоді він ішов до своєї сестри Діни, яка жила на околиці міста в невеличкому будиночку разом з бабцею Стефою. В бабусі він знаходив материнську ласку, якої майже не знав. Почував себе за тишно у цьому тихому куточку на околиці міста, серед безлічі квітів і крислатих яблунь. Вмостившись на лавці в саду, витягував свого блокнота і писав вірші. Діна в такі хвилини ходила навшпиньки, поважаючи хвилини натхнення свого брата, якого гаряче любила.

В час війни Діна лишалася в окупації і мало не померла з голоду. Генка пережив найгірші хвилини, коли дізнався, що їхню матір вислали за зв'язок з німцями. Скільки разів Генка просив Діну прийти до них додому, примиритися з батьком. Але марно: Діна ненавиділа батька. Був час, коли по війні вона готова була все йому простити, сподіваючись на тепле батьківське слово. На останні гроші купила квиток, приїхала в місто, де він працював. Довго чекала під дверима інституту, поки скінчаться лекції. Нарешті він вийшов у супроводі кількох викладачів. Кинулася до батька, та той навіть не глянув на неї, вирішивши, що це одна з його студенток. «Заходьте до мене в деканат», — кинув так байдуже, що в Діни кров захолонула в жилах. Сів у машину і залишив її розгублену, з сльозами на очах.

Тоді Діна не знайшла в собі сили приїхати до нього ще раз. Бабуся написала Роману Кузьмичу листа, і він щомісяця вислав дочці гроші, щоб та мала змогу вчитися. Одного разу, будучи у відрядженні, навіть відвідав їх. Діна ще ходила в школу. Побачивши батька, зашарілася й різко кинула те, що думала:

— Я знаю, чому ти не приїздив стільки років. Боявся, що твій матері впаде на тебе.

— Діно! Руде кошеня! — спробував він назвати її, як у дитинстві. У цю хвилину сам не міг зрозуміти, чому стільки років він не приїздив до доньки.

Діна дивилася на нього вороже і насторожено. А чому? Адже він регулярно висилав їй гроші. Правда, рідко писав листи, але ж вона відповідала ще рідше. А потім і зовсім перестала. Коли він переїхав у те саме місто, де жила Діна, вирішив ще раз відвідати доньку. Поклав на стіл пачку асигнацій.

— Це тобі, Дінонько, купиш, що захочеш.

— Я хотіла сказати, що твоєї допомоги вже не потребу. Я працюю, і гроші мені не потрібні.

Так обірвався останній місток, який зв'язував їх. Ні Діна, ні баба Стефа не приймали більше його допомоги. Якийсь час він переживав це, та дуже скоро забув. У Романа Кузьмича не було зайвого часу на роздуми.

— Невже тебе не турбує збайдужіння дітей? — запитала його одного разу Наталка.— Адже це може перетворитися в трагедію.

— Генка прийшов на готове і вдає з себе хтозна-якого розумника. А спробував би так, як я: щоб учитися, заробляти собі скрипочкою гроші, розпалювати груби, за куток відробляти господарям... Він має квартиру, шматок хліба, якого йому ще дідька треба?

— Він хоче любові, Романе.

— Може, я винен в тому, що для мене робота в житті над усе? Я певен, що діловитість — то найкраща людська якість. Дехто з молодих боїться слова раціоналізм, а я все своє життя віддав науці і горджуся цим. Навіть адміністрування, громадська діяльність цікавлять мене остільки, оскільки вони можуть допомогти науковій роботі.

Хотіла розібратися в сказаному і не могла. Ніби все вірно: вчений повністю віддає себе науці, забуваючи навіть про ближніх. І все ж сказала те, що вважала незаперечною аксіомою:

— Людина перш за все повинна бути людиною.

— Все це слова. Коли мені присвоїли звання професора,

ніхто не питав, який у мене характер, а питали, що я зробив у науці. Справжньому вченому все прощається.

— Але ж ти любиш Генку, чому ж свою ніжність прикриваєш лайкою?

— Ет, все це дурниці. В дитинстві батько мене лупив, та ще й як. А від цього я не переставав любити його.

Не помічаючи, що грубість давно вже стала його стилем у поводженні з людьми, Роман Кузьмич намагався запевнити Наталку: причина його частих зривів у Генці, в його замкнутості і непокорі, у звичці все заперечувати, в тому, що він часто зникає з дому. Говорячи це, немов забував, що вечорами він зачинався в своєму кабінеті або допізна просиджував із своїми шанувальниками за столом, не звертаючи жодної уваги на сина. Іноді, не маючи куди подітися, Генка теж приєднувався до них і пив з дорослими вино та горілку. Одного разу напився до того, що почав виказувати батькові все, що думав.

— Ого-го,— зробив великі очі Роман Кузьмич,— мабуть, я погано тебе вчив.

Він, очевидно, теж перебрав і, коли всі розійшлися, відшукав свій старий, ще фронтвий, ремінь, накинувся на сина.

— Ні, Генку бити я не дам,— схопила Наталка його за руку.

Роман довго сидів мовчки. А коли трохи отямився, попросив прощення.

— Це від діда-прадіда. Коли випиваю, просинається в мені чорт, вся культура, наука, все, набуте в цивілізованому суспільстві, летить достобіса, а наверх виповзає, мов записане на кіноплівку, те, що бачив і чув у дитинстві. Слова, якими ніколи не лаявся, мимоволі злітають з уст. Ти вже пробач мені, Наталочко. Повір, я ніколи не лаявся, але змалу чув усе те від батька. Коли випиваю, розмотується кінострічка пам'яті, і всі дикі, гидкі мені самому слова злітають з уст.

— Значить, тобі зовсім не можна пити.

Він цілував її, сп'янілий і розм'яклий, після випадків люті робився раптом невимовно добрим, просив у всіх пробачення і обіцяв Наталці, що завтра почне зовсім інше життя. Та приходило «завтра», і все починалося спочатку.

Генка ріс нервовим, неврівноваженим хлопцем. В очах у нього була задума і стривоженість. Він все частіше бував у Діни, віддавав їй частину свого заробітку, аби тільки вона закінчила інститут. Та останнім часом помітив, що Діна стала замкнутою, часом плакала, а то раптом десь зникала з дому.

Генка не міг собі простити, що зазнайомив сестру з Душечкіним. Це трапилось тоді, коли Радій ще тільки почав заходити до його батька і здавався всім скромним, добре вихованим чоловіком. Діна саме здала екзамени на вечірній відділ університету, і Генка запросив її в молодіжне кафе, де він мав читати свої вірші. Радій Душечкін називав тоді Генку геніальним. Вітаючи його з успіхом, Душечкін весь час дивився на Діну, що розцвіла і погарнішала, радіючи за брата.

— Твоя сестричка дуже екзальтована дівчина. Люблю таких чуттєвих...— сказав Душечкін.

Генці нічого не лишалося, як познайомити їх.

Радій запросив Діну на танці і вже не відпускав її весь вечір. Генка забув про ту подію, але скоро побачив, що Діна дуже змінилася. Дитинний вираз обличчя заступила ніжна, натхненна жіночність. Коли він дізнався, що Діна закохана в Радія, було вже пізно.

— Ми одружимося скоро, Геннадію...— вирішила вона порадувати брата.— Радик сказав, що це буде в той день, коли він захистить дисертацію.

— Та твій Радик ніколи не витягне на кандидат, зрозумій...

Діна розплакалася:

— Невже він такий бездарний? Все одно я його люблю.

Розв'язка наступила досить скоро. Прибігши одного разу в мансарду Душечкіна, Діна застала там нафарбовану ляльку років тридцяти.

— Знайомся, Діно, це моя давня приятелька. Вона працює стюардесою на літаку, що возить туристів. Може дістати пікантну білизну, панчохи, одне слово, які хочеш закордонні речі. Сьогодні вона принесла чудову нейлонову сорочку.

— Я подарувала її тобі, Радіку...

Діна сіла на краєчок стільця і ждала, що лялька піде. Але та і не збиралася нікуди йти. Вона спокійнісінько переставляла фігурки на модерних книжкових поличках і одночасно грала своїми світлими банькатими очима, як більярдними шарами.

— У цьому місяці в суботу і в неділю я вихідна. Ми проведемо ці дні разом, правда?

Радій ніяково глипнув у бік Діни, безпорадно розвів руками. Діна стрімголов вискочила з кімнати, та Радій і не подумав за нею бігти.

— Складна натура,— мовив услід.— У наш атомний вік треба вчитися жити простіше.

Розрив із Душечкіним Діна пережила трагічно. Про її невдале кохання Генка дізнався з щоденника. Відтоді твердо вирішив, що виставить цього негідника з хати, як тільки той з'явиться.

Нагода трапилася досить скоро. Після нічного чергування в редакції Генка прийшов додому пізно. Наталка вже спала. Душечкін, наклюкавшись і бренькаючи одним пальцем на роялі, співав якусь сороміцьку пісеньку.

— Радію Терешковичу, я б дуже просив вас більше тут не бувати...

— Що?! — зробив великі очі Душечкін.

— Генко, ти стаєш нахабою,— теж дивуючись нечемності сина, гримнув Роман Кузьмич.

— На жаль, батьку, я не можу сказати причини, бо зв'язаний словом, але цей тип не годен бувати у нашій хаті.

— Скоріше я вижену тебе, ніж Радія Терешковича!— скипів батько.

— Ну що ж, я піду. Якщо ти рівняєш мене з цим нікчемним прощалигою,— він з огидою подивився на Душечкіна,— то вважай, що в тебе немає сина...

— Геть!— ревів Роман Кузьмич, тримаючись за серце.

Душечкін крутився круг нього, як в'юн. А Генка йшов вулицями міста, не знаючи куди. Надворі періщив дощ, трамваї вже не ходили, а він все йшов і йшов...

VII

Наступного дня в маленькому Дініному будиночку Наталка знайшла Геннадія. Вона довго вмовляла хлопця повернутися додому, порозумітися з батьком.

— Краще викажи одверто все, що ти думаєш, аніж рвати назавжди.

Генка мовчав. Інколи він похмуро заперечував, у ви словах був обережний, боячися образити батьків. Діна уважно прислухалася до розмови і водночас з цікавістю розглядала ту, яка стала дружиною Романа Кузьмича. Стомлене обличчя, гладенько зачесане і зібране в тугий вузол волосся, добрі очі, одежа проста — все це викликало симпатію дівчини. Діна збагнула, що ця жінка розуміє Романа Кузьмича більше, ніж задержуватий і прямолінійний Генка, і, напевне, більше, ніж вона, його донька, для якої давня образа стала вирішальним фактором у стосунках з батьком.

Генка лежав на ліжкові з термометром під рукою. Його трясла лихоманка, очі блищали, на обличчі вираз ображеного дитяти.

— Наталіє Петрівно, не вмовляйте мене. На якийсь час я вирішив залишитися тут. Мушу обдумати все, що сталося. Адже жити так, як ми жили досі, не можна...

Наталка скоро зрозуміла: змінити те, що сталося, їй не пощастить. У таких випадках краще не поспішати.

Діна вдавала, що читає драми Г. Лессінга, насправді ж не пропустила жодного слова з розмови. Книга, що лежала в неї на колінах, була відкрита весь час на тій самій сторінці.

— Ти знаєш німецьку мову? — запитала Наталка, примітивши латинський шрифт.

— Так. Адже я лишалася в окупації, — Діна густо почервоніла. — Я й досі розплачуюсь за це. Недавно я втратила роботу, бо інститут, де я працювала, перейшов на секретні замовлення. Мені не оформили допуск.

— То переходи працювати в нашу інститутську бібліотеку. Там є посада перекладача новинок технічної літератури. Спочатку тобі, звичайно, буде важко, але у нас хороші хлопці, вони допоможуть.

Вже прощаючись, баба Стефа попросила:

— Не забирайте Генку від нас. Йому так добре з сестрою...

Маленьке, висушене роками і горем обличчя баби Стефи сіяло, коли вона поглядала на онуків, і Наталка зрозуміла, що Генка віднайшов тут материнську ласку.

Додому повернулася пізно. Роман Кузьмич ходив по кімнаті, мов розлючений лев по клітці. Він клявся, що ніколи не пробачить Генці. Дізнавшись, що син у баби Стефи, він трохи заспокоївся:

— Ну що ж, хай спробує пожити самостійно. Може, скоріше викине з голови всякі дурниці.

Роман Кузьмич вдавав, що йому зовсім не болить те, що Генка пішов з дому. Насправді Наталка бачила, що він страждав, бо курив цигарку за цигаркою і до ранку не зміг заснути. Може, вперше в житті він зрозумів, що безсилий перед вимогливістю своїх дітей.

Діну оформили на роботу в бібліотеку інституту, і тепер Наталка часто бачилася з нею. Раділа, що Діна виявилася милою, сердечною дівчиною. З батьком Діна майже не зустрічалася, якщо йому потрібна була книга, він посилав когось із підлеглих. Зустрівшись з дочкою віч-на-віч у коридорі інституту, Роман Кузьмич відзначив, що вона стала зовсім дорослою...

В інститутській бібліотеці тепер часто можна було бачити Вадима. Короткозорість не завадила йому запримітити яскраві Дініні рум'янци, її великі, завжди широко відкриті, повні цікавості очі. Та найбільше вразили Вадима Дініні руки. Бездоганність їх ліній впадала в очі кожному. Коли вона виписувала йому картку, він весь час дивився, як сонце грало на шовковому золотистому пушку її рожевого зап'ястя, як підіймаються й падають золоті півмісяці її вій. Вадим брав книгу і напівжартома, напівсерйозно зітхав. Діна усміхалася і знову заглиблювалася в переклад якогось тексту. Нова робота давалася важко.

— Хочете, я вам допоможу? — запропонував одного разу Вадим свої послуги.

Діна зраділа. Допомога науковця, який добре знав технічні терміни, багато для неї важила. Вони просиділи над статтею до пізнього вечора. Бібліотека вже закривалася, а стаття ще не була перекладена і наполовину. Зате Вадим мав нагоду провести Діну додому. Дівчина, зворушена увагою аспіранта, не наважилася навіть сісти на тролейбус. Вони вже йшли більше години, і Вадим нарешті запитав:

— Оце ви так далеко живете?

Хочете, під'їдемо, я так заговорилася, що забула про транспорт.

Після того вони частенько долали шлях до Діниного дому пішки. Діна не наважувалася запросити Вадима до хати, аж доки їх не побачив Генка. Цього разу він прийшов у супроводі своїх друзів — студентів університету.

— Твоїй сестричці не везе... — ущипливо сказав Генчин товариш, молодий поет Панько Крига, критично оглянувши Діниного супутника.

Та Генка був іншої думки про Вадима, якого знав із розповідей Наталки. Він навіть зрадив, що у сестри нарешті буде справжній друг.

Ватага молоді ввалилася в маленький затишний будиночок, і в ньому стало веселіше. Генчині друзі, вчорашні сільські хлопці, кохалися в народній пісні, та ще більше їх захоплювало все нове, що вривалося в життя з естради і телевізійного екрана. Тут читали вірші Надсона, Блока, Маяковського, Єсеніна, поеми Твардовського, фронтові вірші Малишка. Поруч з новітніми поезіями Поля Елюара звучали гнівні строфи Шевченка, український ліричний Іжакевич мирно уживався з нерівним, бунтівничим Пікассо. Сумбурна мішанина понять свідчила, що в багатьох Генчиних друзів ще немає усталених поглядів на мистецтво і літературу. Хлопці читали все, що потрапляло під руку, задовольнялися миттєвими враженнями, не турбуючись про те, щоб визначити в усьому тому свою чітку лінію.

Найбільш крайні погляди висловлював сам Генка. Він нещадно критикував примітив і бездумність у віршах деяких поетів. Хизуючись незалежністю своїх поглядів, він заявляв, що навіть у Маяковського йому подобається далеко не все.

— Хоч Маяковського я вважаю своїм учителем, люблю його «Лівий марш», «Флейту-позвоночника» і ще багато прямо-таки блискучих речей, але феєрію «Клоп» вважаю

недовершеною. Ну кіба ж не зрозуміло, що через п'ять-десять років ще буде і пияцтво, і всі ті клопи, яких вивів Маяковський. Геніальний поет нашої епохи покладав великі надії на людей, але вони їх не виправдали. Таких клопів, які змальовані у Маяковського, я бачив мало не щодня у батьківській хаті. Вони ще будуть і будуть, поки на них хтось не придумає сильнодіючого дусту.

Вадим, дещо старший за Генчиних друзів, з цікавістю вдивлявся в молодиків, які були йому симпатичними своїм бунтарством. Поки що слухав їхні суперечки, не встряваючи в них і намагаючись збагнути, від чого все те йде. Поневіряючись п'ять років у таборах, Вадим бачив людей різних поглядів і націй. Часи, коли він був прямолінійним і наївним, давно минули. А все ж в яких би ситуаціях не опинявся, він ніколи не забував найсвятішого, що він народився на землі, освяченій революцією, і того, скільки людей заплатили за неї своїм життям.

Генка, вмостившись на підвіконні і витягнувши вперед ноги в модних, але добре вже поношених штиблетах, читав:

Думний вітер, думна гроза
Рве колиску моєї тривоги.
Талан мій вітер підперезав,
В ураган мої взуті ноги...
Щось нашіптує мені: час...
Зачекай — все уляжеться потім...
Десь Макар там телята пас
На мерзлоті, якісь мерзоті.
Тож дивись, і тебе зімне,
Тож не в роздуми лізь, калічча!..
Може, гонором рве мене,
Звичайнісінький дух протиріччя...

— Здорово! — заплодували Генчині друзі.

Вадим, якому примітив і бездумність здавалися більшим злом, ніж Генчине мудрування, намагався осмислити, про що йдеться у прочитаних рядках.

— А як ти думаєш, у час війни могли з'явитися такі вірші?— запитав він.— І де б ти їх прочитав? На фронті, в окопі чи в отому фашистському таборі, де в'язні помирали з голоду.

— По-перше, мушу зізнатися, що це не мої вірші, а одного мого друга... У час війни, коли почуття були оголені, як електричні дроти, гадаю, справді треба було писати якось по-іншому.

— Доступніше, правда?

— Очевидно... Але зараз, коли людство одержало можливість просто думати, дозвольте мені хоча б собі самому не здаватися примітивним.

— І при цьому не забувати,— додав Вадим,— що поета не буде, якщо в нього немає основного — великої ідеї, заради якої він хоче жити і вмерти. Ось ти, Генко, маєш таку ідею?

— Звичайно, маю, тільки я не збираюся кричати про неї в кожному рядку, як це робить Панько Крига і його забронзовілий татусь поет Діодор Крига, у якого поезія засушена, мов торішня вобла. Ідея повинна стояти за кожним твоїм вчинком, а не проголошуватися в сентенціях, які від частого повторення починають усім набридати. Сказати, що я за революцію, це ще не значить прислужитися їй. А от я хочу стояти за все прекрасне, чесне і топтати все підле, мерзенне, що присмокталося до революції. Хіба в цьому не може бути моє покликання і моя ідея?

— Так то воно так, але я не бачу, як саме ти здійснюєш свої слова в житті.

— Що ж ти хочеш, щоб я пішов на завод, виробляв там матеріальні цінності і тим самим став чогось вартий? А в мене до техніки ніякісінького покликання. У мене покликання до слова. Я люблю свою мову, слово і за його красу і правдивість готовий воювати, — гарячкував Генка.

Вадимова одвертість, його звичка різати правду у вічі подобалася Генці. Саме це примушувало хлопця задумуватися над тим, як він живе і що пише.

Спочатку Вадим ходив до Діни заради Генки і його друзів, з якими завжди цікаво було проводити дозвілля. Диспути, що часто закінчувалися навіть сварками, йому подобалися більше, ніж пасивне споглядання подій в кіно чи в театрі. Він бачив, що ці хлопці пред'являють життю свій рахунок молодості. Вони ширі, запальні, здебільшого дуже чесні і багато чого не розуміють.

Діна виконувала в домі роль господині, хоч насправді господарювати майже не доводилось. Якщо хтось приносив коробку кави, то варили її всі гуртом. Доки закипала вода, всі вели жваву розмову чи суперечку. Засипали каву врочисто і потім кілька хвилин вдихали її гіркуваті пахощі. Пили по черзі із трьох чашок, що тільки й були в Діни на господарстві.

Нарешті до дня народження Діни купили справжній сервіз. Відтоді каву, як і вино, пили за столом. Діні було весело з новими друзями. Вона ставилася до всіх однаково і раділа з того, що всі відповідали повагою. Псували настрий лише залицання Панька Криги. Було в них щось нечисте, як у колишніх тирадах Душечкіна, коли той розповідав про свої перемоги над жінками. Крига завжди підкреслював, що поетові для натхнення треба закохуватися, інакше він не зможе добре писати. При цих словах Вадим завжди хмурився, одверто зауважуючи, що він не помічає, аби донжуанство Панька хоч трохи поліпшувало його писанину.

Крига сердився і читав свої, не зігріті жодним промінчиком власного бачення світу вірші. Так писало чимало старших і молодших нездар. Панько розумів, що в Генки «щось є». Незважаючи на молодість, Генка вмів писати так, що почерк його відразу можна було пізнати. В душі

Панько заздри́в йому і розумі́в, що ніколи не зуме́ «вкрутити» таке, як Генка. Та все ж і себе вважав неабияким поетом. Піднісши вгору руку, патетично читав:

Як ти, Вітчизно, розквітла
В райдугах новобудов,
Йдуть кораблі Волго-Доном,
Мирний продовжують рейс,
Мчать з вантажем ешелони
В даль, де ростуть нові ГЕС.
Скільки у тебе, державо,
Творчості, мужності, сил!

— От про все ніби сказано, а не хвилює! — одверто сказав Вадим.

— Але ж надрукували. І де? В республіканській газеті.

— Отже, халтуру розмножили стотисячним тиражем...

— Ну, ти, обережніше жартуй,— образився Панько.— Хоча ти — людина далека від літератури. А скільки ми говоримо, що соціалізм мусив би виховати гармонійну людину, яка б розбиралася не тільки в техніці, а і в мистецтві...

— Ти нахаба, Паньку,— реготався Генка.— Саме Вадима я і вважаю взірцем отієї «гармонійної людини».

Маючи від природи хороші смаки, Діна і без Вадимових пояснень розуміла: вірші Криги нічим не можуть захопити її. Вони падають, як потоки води з ринви, не лишаючи нічого в пам'яті. В напливах Генчиних образів завжди вгадувалася буря почуттів і пристрастей, що звучали, як окремі акорди, але їх не завжди можна було зібрати в єдине ціле. Щоправда, в них не завжди і не все було зрозуміле, але вони кликали її в світ непізнаного й прекрасного. Було дивно, як ці двоє зовсім різних юнаків,— Генка і Панько,— різних не лише у творчості, а і в своїх поглядах на життя можуть дружити. Власне, вони

Й самі мало вірили в свою дружбу. Панько говорив, що вони люблять бути разом, що у запереченні один одного краще виявляти свою індивідуальність.

Цього разу Вадим прийшов навмисне раніше, ніж завжди, щоб побути наодинці з Діною. Вона щойно прочитала твори Дені Дідро, принесені Вадимом, і була в захопленні від «Черниці» та «Племінника Рамо», а що розмова не виходила і обоє мовби соромилися того, що лишилися наодинці, то Вадим запропонував піти в сад допомагати бабі Стефі. Озброївшись пилкою, він розчищав яблуні від сухих гілок. Діна викопувала жоржини і гладіолуси. Коли сухе гілля було зрізане, бабуся накопала в городі картоплі і пішла готувати вечерю. Зварена «в мундирах» картопля здавалася особливо смачною.

Вадим сам не міг сказати, чим йому подобалася Діна. В інституті було багато дівчат куди кращих за неї. Але то все бездумні цокотухи, і, може, саме ота печать скорботи, вдумливості, яку він частенько читав у Діниних очах, вабили його. Адже він і сам був таким. Все йому здавалося, що він чогось недоробив, з кимось не розплатився по найважливішому рахунку совісті. Десь на Заході, в Німеччині, ходили ще по землі ті люди, які випікали в нього на шкірі табірні номери, морили голодом, спалювали таких, як він, у печах, щоб перетворити людей на попіл. Вадим знав, що йому треба вчитися, щоб надолужити втрачене, але ніколи не стояв осторонь від життя, вболіваючи за те, що відбувалося у світі.

Повечерявши, бабуся пішла спати, а Діна взялася за словник німецької мови і попросила Вадима допомогти їй розібратися в деяких технічних термінах. Вони запалили настільну лампу, і від її спокійного зеленкуватого світла на душі стало ще затишніше. З годину сиділи над статтею. Вадим із співчуттям поглядав на худенькі Дінині плечі. Без батька й матері дівчині довелося в житті нелегко.

Вадимові здавалося, що досить йому лишитися наодинці з Діною, як настрій доброї, тихої дружби, що встановився між ними, розвіється димом, що він скаже їй те, чого не хотів би говорити. Діна трималася так, що він міг почувати себе просто її другом, від якого ніхто не жде освідчення. Вона трохи соромилася його і тут же призналась собі, що це йшло від глибокої пошани до його чистоти, в яку вона повірила і за яку дуже шанувала.

— Вадиме, пам'ятайте, я мала і маю вас за свого найкращого друга. Якщо ви закохаєтесь у когось, я буду рада познайомитися з вашою нареченою. Я певна, що це має бути дівчина, достойна вас,— сказала Діна, мовби вгадавши його думки.

Від сказаного Вадиму здалося, що набув собі товариша, який розуміє його з півслова.

На вулиці почулися голоси Генки і Панька Криги.

— Знову йде войовнича бурса,— мовив з сумом, і Діна зрозуміла, що Вадим не радий зараз їхньому приходу.

Справді, Вадиму хотілося побути тільки з Діною. Панько його драгував, а Генку він вважав хорошим хлопцем, з яким, проте, завжди треба сперечатися, а на це в стомленого на роботі Вадима сьогодні не було сили.

— Знаєш, Діно, я, мабуть, піду. Мені сьогодні чомусь зовсім не хочеться зустрічатися з Генчиними друзями,— сказав він, підводячись із стільця.

— Ні, ми тебе не пустимо,— вигукнув Генка, побачивши, що Вадим збирається додому.

Панько Крига поставив на стіл пляшку вина.

— Пригощаю! Куплене на гонорар за останні мої вірші про кохання. Ледве надрукували. Мусив доводити, що і в наш час поети мають право любити.— І, багатозначно глянувши на Діну, він прочитав:

Вечір. Шепіт. Очі блавати...
Про це співати не хочу...
Я навчивсь на устах читати

Ніжність — одвічну жіночу..
Наповнений щастям по вінця,
Я гордо на сонце гляну, крикну:
— Люди, дивіться, я п'яний!
Ви приклад беріте з мене,
Щоб любов розпирала груди!..
Будь же, слово моє, знаменом,
Що до радості будить!

— Крикливо. Про любов би треба тихіше,— буркнув Вадим.

— Я не надрукував би,— зізнався Генка.— Хіба в тебе може бути справжнє кохання? То чорняві, то біляві, то...— він вчасно зупинився, боячись образити Діну, назвавши її рудою.

Всі випили по келишку, лише Діна відставила свій убік, задумливо дивлячись на Вадима. Від вина всі повесіли, хтось включив патефон. До Діни підскочив Панько, запрошуючи її в танок. Їй не хотілося сьогодні танцювати, особливо ж з Паньком. Вона відмовила йому, пояснивши, що дуже стомлена. Підійшла до Вадима. Той з вдячністю потис її руку.

Чомусь танго, записане на пластинку, здалося Діні банальним. У цю хвилину їй хотілося почути щось глибоке, значне. Діна давно вже не сідала за інструмент. Вона рвучко відкрила кришку, провела пальцями по клавішах. Рояль був настроєний непогано, але пальці не слухалися. Річ, яку вона дуже любила і знала напам'ять, зараз не виходила. Діна взяла ноти, вибрала серед старих засмальцьованих папок «Місячну сонату» Бетховена. І почала грати. Всі замовкли. Навіть Крига відчув у цю хвилину, яка безодня лежить між фокстрогом і Бетховеном. Діна грала непогано і, сама того не чекаючи, розпочала з цієї сонати вечір класичної музики.

— Думав я сьогодні, в чому сила таких композиторів, як Бетховен,— ідучи додому, говорив Генка.— Знаю, знаю,

Вадиме. Ти скажеш — в народності. А на мою думку, це — пуста фраза, яка мало про що говорить. Є ж народний «Камаринський», але мене він ніколи так не зворушував. Сила цієї музики в геніальності їх авторів. Геній — це згусток мислі, нервів, почуттів. Цей згусток мусить бути сильнішим, ніж відчуття пересічної людини. Сильнішим для того, щоб сколихнути оту пересічну людину і її пересічні, приспані емоції.

— А я вважаю, що пересічних людей не буває,—заперечив Вадим.— Є люди геніальні, талановиті, здібні і зовсім нездібні. Але більшість людей мають до чогось здібності чи талант. Часто він не розкривається. В цьому винні обставини, в яких живе людина. На мою думку, народність генія в тому і проявляється, що він дає людині зрозуміти, на що вона здатна і чого не змогла досягти.

— Геній — це щось на зразок резонанса у фізиці. Відгукується струна людської душі на музику, значить, є геній, мовчить — значить, генія нема, хоч би як мудро ти не писав,— сказав Вадим.

— Ну, ти, звичайно, за простоту в усьому,— задумливо мовив Генка.— А Бетховен не простий. От коли послухаєш Бетховена, не хочеться говорити з приводу мистецтва, а хочеться написати щось справжнє.

— Головне в житті — це бути справжньою людиною,— висловив свої давні міркування Вадим.— Високе мистецтво завжди робить людину кращою, чеснішою.

— Ось у цьому, певно, і є секрет геніальності,— вигукнув Генка так, немовби він саме зараз зробив для себе велике відкриття. Він раптом став урочистим і, поклавши руку Вадимові на плече, довірливо мовив: — Я не знаю, чи вийде з мене справжній поет, але клянусь тобі, друже, що ніколи в житті не напишу жодного слова неправди, не покривлю душею перед совістю. А якщо не виконаю свого слова, можеш власноручно відрубати мені правницю.

Роки брали своє. Як Роман Кузьмич не молодився, а життя, проведене за робочим столом, в аудиторіях, нарешті, війна,— все це давалося взнаки. Все частіше й частіше відчував втому, чарка горілки вже не повертала бадьорості й молодості, як бувало раніше, а кидала його в сон. З тривогою оглядався навколо: з ним лишилися люди, від яких він не ждав ніяких відкритть.

Радій Душечкін підготував для «Наукового вісника» статтю під назвою «Ріки в творчості Пушкіна». І, мабуть, був певен, що така стаття має неабияке наукове значення. Редакція відмовилася друкувати таку працю. Тоді він кинувся шукати підтримки в Романа Кузьмича. Той добре розумів, що вся ога писанина науці ні до чого, але прикинувся хворим, аби не образити автора небажанням дати позитивний відгук.

— Ну, чому ти не сказав йому прямо, що стаття нікому не потрібна? — запитала Наталка.

— А навіщо наживати собі ще одного ворога. Ти не знаєш Душечкіна, спробуй його зачепити — неприємностей не обберешся.

Від природи хитрий і спритний, Душечкін розумів, що прямо йти проти тих, хто зарізав його роботу, не варто. Ще з студентської лави Душечкіна знали, як вельми неприємного сутягу й донощика. Тепер він спеціально завів собі блокнот, у який записував розмови науковців і аспірантів, що здавалися йому підозрілими. Він ще не знав, як і проти кого використає ті записи, але вважав їх своїми козирями. Дороша він ненавидів за сміливість, за розум. Греськові продовжував вірно служити, але чекав нагоди, щоб відплатити за те, що той не підтримав його.

Арсен Дорош вірив у свої сили. Був у тому віці, коли людині здається: підважить гору плечем і зрушить її

з місця. Він вважав, що Гресько змарнував своє життя, при своїх здібностях міг би зробити значно більше. По натурі професор був не зібраний, часто кидався на завдання другорядні, захоплювався питаннями, які для науки не мали великого значення. От хоч би отой прилад для регулювання навантаження судна, який забрав стільки років. Можливо, він і справді потрібний, але ж Роман Кузьмич був здатний на значно більше. Дорош вважав, що переродження Греська почалося від самозакоханості, від мовчазного потурання тих, хто його оточує. «Очевидно, гнався за славою, як за казковою жар-птицею. Шукав її навіть там, де вона була оманною».

Дорош перерахував найновіші праці з теорії підводного крила, знав, що мусить працювати багато і вперто, аби колись довести свої дослідження до стола інженерів-проектантів.

У його дослідженнях мають стикатися кілька наук: аеродинаміка і гідродинаміка, математика і механіка. Зовсім випадково Дорош познайомився з відомим математиком, який прочитав його працю, повірив у виключні здібності автора і запропонував захистити дисертацію в своєму науковому інституті.

— Ти б, Романе, переглянув дисертацію Дороша,— сказала якось Наталка.— Може, й зміниш свою думку про цю роботу.

— Можливо, для інституту іншого профілю вона і потрібна, але я не маю бажання вникати в ті математичні справи.

— Ти гадаєш, Дорош не здатний на серйозні дослідження?

— Досить з мене і того, що Тихий сидить над темою про обтікання підводних крил та корпусу судна вже третій рік і нічого путнього не досягнув. Дорош дійсно сильніший від Тихого, але це ще не значить, що він не повинен набути

хоч трохи практичного досвіду на виробництві. Хіба ти не бачиш, що навколо нього групується молодь. Всі вони уявили себе Ньютонами і не хочуть трудитися над тим, що пропоную їм я. Дорош всюди кричить про науку далекого прицілу, вважає, що там, де немає інтеграла, немає й науки. Для мене оте захоплення задачками давно пройдений етап. Ми всі в молодості грішили цим.

— Ти ж, Романе, з досвідом і міг би порадити Дорошу, як поєднати його теорію з практикою, перевірити його висновки експериментом.

— Ах, досвід, досвід!.. Хто зараз на це зважає? Після того, як людство винайшло атомну енергію, всі заповзялися стати геніальними безумцями. Всі ті, що повернулися з війни, не хочуть просто захищати дисертації і ставати кандидатами наук, а прагнуть героїзму в науці. Вони гадають, що це так же само просто, як закрити грудьми ворожий дзот.

Наталка довго не могла забути цю розмову. Роман теж, здавалося, жалкував, що був одвертим з нею.

Офіційно Дорош вважався аспірантом Греська. Професор навіть одержував за керівництво ним якусь платню, але ні разу не підійшов до його столу, не запитав, як справи. Ігнорував його холодно, педантично, з розрахунком. А між тим Арсен блискуче захистив дисертацію в іншому академічному інституті на кафедрі гідродинаміки. Частину своєї роботи «Дослідження руху підводного крила поблизу вільної поверхні» він надрукував у «Науковому віснику». Вона відразу ж привернула увагу вчених. Про Дороша заговорили як про людину талановиту, багатообіцяючу. Вчені, які були присутні на його захисті, пророкували молодому науковцю велике майбутнє. З багатьма він радився про свої дальші дослідження, але в основному покладався на власні сили. Бажаючи якнайскоріше допомогти проектантам, він займався розробкою практичного методу розра-

хунку посадок і опору води при рухові судна на підводних крилах.

Романа Кузьмича все те бісило. Він робив вигляд, що Дорош для нього не існує. Професор, як і раніше, вважав, що головна тема його відділу — морехідність. Намагався довести до кінця свої роботи в сфері опору суден при русі в каналах із надкритичними швидкостями. Гресько продовжував керувати відділом, але його роботу можна було порівняти з деревом, яке тліє, не даючи полум'я. Намагався нав'язувати аспірантам свої старі, перелицьовані теми. Побачивши, що багато науковців рветься до нової, недослідженої тематики, Гресько ставав ще більш нервовим і неврівноваженим.

Невдоволений професором аспірант на одній з нарад одверто сказав:

— Учені світу давно вже працюють над проблемою створення швидкісних суден. Чому ж наш інститут має тупцюватися на місці, товкти в ступі старі, майже вичерпані теми?

— А хіба це так погано? — пробував захиститися Роман Кузьмич. — Роботи серйозні, потрібні, тож і працювати над ними не сором!

Гресько радів, що директор інституту був на його боці (думка відомого вченого важила для керівництва значно більше, ніж пошуки Дороша, які ще невідомо чим закінчаться). Те, що про Дороша почали говорити як про людину талановиту, все ж похитнуло авторитет Греська. Ореол, створений навколо його імені шанувальниками, почав помітно пригасати. Перед багатьма постало питання: помилка це чи свідоме затискування таланту?

Професор дедалі рідше з'являвся в дослідному басейні і лабораторіях, вважаючи, що керувати можна і сидячи в кабінеті. Науковців викликав до себе і розмовляв з ними тільки в імперативній формі.

— Принесіть мені ось те!.. Не забудьте провести такий-то дослід!..

Радитися з кимось, прислухатися до чиеїсь думки він вважав несумісним із своїми званнями і посадою. Любив приголомшувати людину самим своїм виглядом, зводячи брови на перенісці і буравлячи співбесідника пронизливим поглядом. Навіть ідучи по коридору інституту, Гресько тримався, як на марші, з витягнутою шиєю і високо піднятою головою. Весь його вигляд мав свідчити про неприступність і внутрішнє достоїнство. Боронь боже, щоб він зупинився біля якогось аспіранта. Коли хто пробував заговорити з ним, відповідав одне:

— Зайдіть до мене в кабінет, там поговоримо!

— Ви погляньте, як іде,— сказала якось Дорошу Гаїна Чорна.— Мов аршин проковтнув!

Слова її повисли в повітрі, ніхто навіть не всміхнувся. Греська шанували за його минулі заслуги і не хотіли піднімати на сміх за всі набуті роками вади.

Гресько, як і завжди, приїздив на роботу не раніше дванадцятої. Сяк-так висиджував годину-другу в кабінеті, потім їхав додому обідати, хоч мешкав недалеко від інституту і міг за кілька хвилин дійти пішки. По обіді лягав спочивати, наказував на всі дзвінки з інституту відповідати, що він в академії. Увечері знову приходили друзі, сідали за стіл, починалися нудні розмови, які чимось нагадували Наталці виробничі наради.

Особливо сміливим і активним робився тут Радій Дущечкін. Він перемивав кісточки всіх, хто не подобався Роману Кузьмичу.

— А знаєте,— заявив він одного разу,— якось я був у Москві і зустрів одного інженера, у якого колись працював Дорош. Я запитав, чи вважає він Дороша талановитим. «Нічим особливим він себе не виявив,— сказав мені інженер.— Доки працював у мене, був собі звичайним

конструктором. Все намагався вивести якусь свою формулу, та так і не вивів. Без кінця скаржився, що замало часу, і писав заяви, щоб його перевели в науковий інститут».

— От бачите,— підхопив професор,— я давно казав, що оте витання в захмарних висотах небагато варте.

— А я гадаю,— вигукнув Душечкін.— що Дорош кинув завод через те, що в перші крилаті моделі сормовчан не вірили ні в міністерстві, ні в науковому інституті суднобудування.

— Це дурниця,— не витримав Тихий, якому було ясно, що Дорош перейшов у відділ Греська, аби мати можливість підтвердити теорією те, що досягнув Алексєєв експериментально.

— Е, не кажіть,— заперечив знову Душечкін.— Все це пахне кар'єризмом.

Наталка здригнулася. Вона була певна, що Дорош не кар'єрист. Але які аргументи можна висунути на його захист? Надто мало вона знає цього хлопця. Жіноча інтуїція? За це її тільки піднімуть на сміх. Вона вірила в Дороша і була певна, що той захистить себе своїми працями.

Роман Кузьмич схвально подивився на Душечкіна. Зустрівши суворий погляд Наталки, промовчав, нічого не сказавши з цього приводу. Як завжди, почав розповідати про свої минулі заслуги.

— А знаєте, як академік Крилов десять років тому написав про мої роботи? «Кожна з них може служити докторською дисертацією...» А Дорош хоче доскочити до доктора на своїх задачках. Подумайте, не встиг захистити кандидатську, а вже взявся за докторську і до того ж працює над тією самою темою.

Ті, що бували у Романа Кузьмича, вважали своїм обов'язком захоплюватися всім, що він сказав. Тихий, який ніколи не втрачав здорового глузду, опускав очі в тарілку, щоб ніхто не міг прочитати його думок. Роман Кузьмич

вдесяте розповідав усім давно відомі історії чи анекдоти. «Це ж справжній маразм,— з жахом думала Наталка,— повторювати одне і те ж стільки разів!» Вона згорала від сорому, помічаючи, як Роман Кузьмич стає блазнем, бажаючи лишитися центром товариства.

Коли люди розходилися, пробувала тактовно висловити свої погляди, щось заперечити.

— Наталочко, є речі недосяжні для твого розуміння,— поблажливо говорив Роман Кузьмич. (Його давно привчили до того, що все, сказане ним, незаперечна істина). Всією своєю поведінкою намагався підкреслити, що вона — жінка, яку він любить і шанує, але якій не належить втручатися в його справи. Після таких розмов бував підкреслено ніжним, пристрасним у своїх ласках, і Наталка, почувавши себе по-жіночому щасливою, уникала суперечок, відкладала розмову десь надалі.

До заміжжя вона носила в душі певність, що після одруження Роман Кузьмич зміниться, буде прислухатися до її думки, вона відкриє йому очі на отих душечкіних, що курять йому фіміам, думаючи лише про своє благополуччя. А вийшло зовсім не так. Вона любила Романа Кузьмича і мучилась від того, що не може втримати його, відвести од прірви.

Найбільше її турбувало те, що Роман Кузьмич все частіше бував двуликим і безпринципним. Міг за очі вилаяти найкращого друга, а при зустрічі підносити його до небес.

— Раніше ти таким не був.

— Гай, гай! Життя складається не так, як того хочеш. Важко мені. Всі ви, всі проти мене. І ти, напевне, з ними в змові?

— З ким, з ними, Романе?

— З тими, хто мріє вижити мене з інституту.

— Та я ж хочу тобі добра. Хочу, щоб ти був кращим

за таких, як Душечкін. Він звик славословити, а ти приймаєш це як належне.

— Тобі не подобається, коли вихваляють ученого з світовим ім'ям? Вважаєш, що я не заслужив? А може, я перестаю вірити в свої сили і почуваю себе певніше, коли мені нагадують, хто я.

Наталка вже не з таким захопленням, як раніше, йшла в дослідний басейн. Один, другий... сотий дослід. У голові миготіли цифри і дані осцилографа, величини падаючого вантажу, швидкість моделі...

Одного разу на командному місточку басейну зустрілася віч-на-віч із Дорошем. Він оглянув осцилограф, зроблений аспірантами за ідеєю Романа Кузьмича.

— Хороший прилад,— кивнув головою.— Він дає час проходження моделлю кожної дільниці путі, отже, потрібні оті барабани для замірювання швидкості і спеціально натренована лаборантка.

— От бачите! А ви все незадоволені професором.

— Я завжди говорив, що в нього є винаходи, варті високої інженерної і наукової думки. І отой прилад для контролю та регулювання навантаження суден я давно впровадив би в експлуатацію, коли був би міністром, але сьогодні наука ставить перед нами ширші завдання. Професор часто модернізує старі, недопрацьовані ідеї і примушує займатися цим інших.

— Ви так гадаєте?

— Ну хіба ж допустимо, щоб стільки людей працювало над його приладом для навантаження суден? Адже ви самі потратили немало часу на отой прилад. Більшість діаграм довелося перекреслювати заново, проєктанти відділу витратили на це кілька років. Ви розіслали технічну документацію і опис прилада багатьом пароплавствам. І що ж? Хтось надіслав заявки на виготовлення цього технічного дива?

— Є листи з кількох організацій.

— От бачите. Очевидно, прилад надто складний для користування на судні, що йде в рейс. Сам бачив не раз, що в капітанів він лежить десь на шафі під товстим шаром пороху, а судна вони вантажать «на око», користуючись інтуїцією і практичним досвідом. Звичайно, це можна пояснити і відсталістю наших капітанів. А згадайте, з якою помпезністю говорив Роман Кузьмич про свій прилад, скільки людей втягнув у цю роботу! Саме через те, що я не хотів брати в ній участі, у нас і почалися конфлікти.

— Не розумію, для чого ви все це говорите мені?

— Ви просто сліпі, Наталіє Петрівно,— вів своє Дорош.— Мені дуже жаль, що Роман Кузьмич зробив вас, людину здібну й мислячу, підручною по дослідах замість того, щоб дати можливість займатися творчою роботою. Чи, може, ви вважаєте себе нездатною до самостійного мислення?

— Коли любиш людину, не станеш розкладати по полицях, де його, а де твоя робота.

— Я ж бачу, що ви останнім часом змінилися. Вас гризе якась думка. Хіба можна любити людину, яка кривить перед тобою душею? Певен, що він не говорить вам, як ненавидить таланти, як робить все, щоб ніхто не пішов далі, ніж він, не надрукував більше, ніж він, не доскочив до звання доктора. Переїзд професора Греська в інший інститут був своєрідною обурдюкою, він сподівався, що його тут оберуть академіком. Коли б міг, він би зробив весь інститут філіалом, у якому фабрикується його авторитет. Та, на щастя, в інститут прийшли сміливі, талановиті люди, які не будуть мовчати. І Роман Кузьмич відчув, що йому доведеться поступитися перед ними. Ви думаєте, коли б я почав плазувати перед ним так, як Тихий і Душечкін, він би не змінив свого ставлення до мене?

— Він заслужив право на повагу,— непевно заперечила Осадча.

— Самозакоханість, хамство в поведженні з підлеглими почалися в нього ще до нашого інституту. Ще коли він одержав звання професора, відчув себе божком, якому все дозволено.

— Я бачу, що ви знаєте біографію Романа Кузьмича краще за мене.

— Таж у нас працює чимало студентів, яких він вчив і які добре знають його ще по інституту. Проти Романа Кузьмича там була піднята ціла справа. Правда, він, здається, зумів вийти сухим із води...

— То навіщо ж ви згадуєте те, в чому він не винен. Я вам забороняю говорити про мого чоловіка погано. Чуєте?

— Повірте, я сказав вам усе це лише тому, що глибоко шаную вас і вірю у вашу чесність.

— Я не можу збагнути, що ви за людина? — з викликом кинула вона. — І чого ви хочете? Щоб я разом з вами лаяла того, кого кохаю?

— Пробачте, але мені здалося, що ви глибоко нещасна, що ви страждаєте. Що у вашому серці щось зламалося. Я хотів простягнути вам руку друга...

— Хто вам дав право зазирати в моє серце?

— Моя любов, Наталочко... Невже ви не бачите, що я закоханий у вас?

Та Наталка не дала йому договорити:

— Соромтеся, Арсене! Часом любов може бути схожою на підлоту.

— Вона виявилася сильнішою за мене, Наталіє Петрівно... Пробачте. Обіцяю, що більше ніколи не говоритиму з вами на цю тему. Забудьте і ви все сказане. Гарзд?

Вона не відповіла. Круто повернувшись, вийшла з басейну, не почувши останніх слів Арсена. Їй було соромно, що багато чого із сказаного ним не могла заперечити, бо

слова Арсена збігалися з її неясними здогадками. І все ж вона хотіла зараз одного: аби сказане Дорошем зиявило-ся неправдою, інтригою, яка не має під собою ґрунту.

IX

Сьогодні в Наталки щасливий день.

Тихий, який тимчасово заступав Романа Кузьмича, запропонував їй поїхати в Сормово до проєктантів суден на підводних крилах. Роман Кузьмич уже цілий тиждень знаходився в експедиції. На невеличкому острові розмістилася його наукова база — ні телефонів, щоб подзвонити, ні транспорту, щоб доїхати і повідомити про відрядження. Коли вона склала вже чемодани, на порозі раптом з'явився Роман Кузьмич. Звістку про її відрядження вислухав з незадоволенням.

— Повинен же був поїхати сам Тихий...

— Директор доручив йому якусь термінову роботу...

— Я забув тобі сказати, мила: не люблю, коли жінка роз'їжджає. Хіба у відділі немає кому поїхати?

— Та я сама цього хотіла... Це ж на кілька днів.

— Ну, от і маєш, я додому, а ти з дому. Може, можна щось змінити?

— В мене вже на руках квиток.

Розгніваний Роман Кузьмич навіть не попрощався, побіг до Тихого.

Наталка розгублено сиділа на чемоданах. Сприйняла цю сутичку, майже заборону їхати у відрядження, як самодурство чоловіка. Мабуть, для миру у сім'ї краще було б подзвонити зараз Тихому і відмовитися від поїздки, та вона розуміла, що це було б безглуздям.

«Варто поступитися раз, — подумала вона, — і цього буде досить, щоб потім це стало правилом, сімейним законом. Смішно й дивно. Як це Роман Кузьмич, маючи стільки

аспіранток, яким він радить тримати зв'язок з іншими інститутами, не розуміє, що ця поїздка не лише цікава для мене, а як майбутньому науковцю й необхідна?»

Наталка склала чемодани і, викликавши таксі, поїхала на вокзал. На душі в неї було тяжко. Вперше від'їздила в далеку путь сама, без провожатих. І хоч не бачила в цьому справжньої трагедії, а все ж рідна оселя здалася їй від того холоднішою. Як тільки рушив вагон, відчула дивну полегкість. Тепер вона була певна, що зробила добре, не послушавши Романа Кузьмича.

...До головного конструктора суден на підводних крилах потрапити було не так легко. Довелось кілька днів ждати перепустки. У невеликому конструкторському бюро було тісно, накурено, столи з кульманами стояли один біля одного так щільно, що між ними ледь можна пройти. Тут же художники виліплювали з пластиліну приблизні контури нових суден. Творці суден на підводних крилах мали свій інженерний корпус з конференц-залом і експериментальним цехом, але всі їх роботи були засекречені.

— Все, що робилося до того дня, коли на моїх паперах було поставлено гриф, я вам охоче розповім,— сказав Алексеев, показуючи у вікно свою будку на понтонах.— Там мені працювалося веселіше. Я вірив, що скінчиться війна і мій катер повезе по ріках мирних пасажирів. Виявилось, що це не так просто. Я давно уже воюю за те, щоб з моєї роботи зняли отой гриф, бо вважаю, що ніяких секретів у суднах на підводних крилах немає. Ось погляньте на цю товстезалізну папку листування з главком. Тут листи, адресовані у найвищі інстанції. Я без кінця розтлумачую, що треба дати річковикам швидкісні пасажирські судна на підводних крилах. Міністерство річкового флоту згодне укласти з нами умову. А мені відповідають: «Як, для іншого міністерства?»

Не дозволяєм!» Нарешті ми вирішили працювати над своїм судном вечорами. Адже вдень мусимо проектувати планові замовлення.

На столі Ростислава біліє наколотий ватман. Він від руки креслить крило судна. Більшість конструкторів немовби не чула гудка, всі заглиблені в роботу. Над кресленнями гаряче сперечалися проєктанти. На стіні Наталка побачила фотографію вмерзлої в кригу плавучки — першої лабораторії на понтонах. Згадала розповіді Арсена. Інженери в теплих цигейкових шапках, рукавицях, ватянках і чоботях схилилися над невеличкою моделлю...

— Один з ваших помічників працює в нашому інституті. Не скажу, щоб йому було легко, але певна: він свого доб'ється.

— В нашій справі дерзати — це ще не все. Треба боротися з рутинною, прокладати дорогу для відкриття.

До Алексеєва підійшов майстер з крилатою моделлю катера.

— Як же бути далі, щоб усунути диферент?

— Підстружіть трохи корму, — запропонував він по хвилині. — Побачимо, що з того вийде.

— Отак завжди, — сказав майстер. — Наш головний визначить на око, а почнеш обмірковувати — бачиш, що він має рацію.

В кабінет Ростислава, як до себе в хату, впхався товстезний чоловік із папкою під рукою. Він тут же розсівся на фотелі, закурив, не питаючи на те ні в кого дозволу.

— Знайомтеся. Представник наукового інституту суднобудування. Один з тих, що займаються тією самою проблемою, що і ми. Просимо товариша дати свій авторитетний відгук про наше судно на підводних крилах.

— Хе, хе, гарячий ви, Ростиславе, — авторитетно мовив учений. — Бачив я вашу двомісну модель, поїхав на ній із задоволенням, але ж від самохідного катера до великого

корабля — дистанція ого-го яка. Ви ж навіть не уявляєте, на що замахнулися!

— Ні, дуже добре уявляю. Вдалий експеримент нам треба підкріпити визнанням наукових авторитетів, серією наступних дослідів. І хоч ви, відомий вчений, нас не підтримали, та я все одно доб'юся свого. Хтось повинен повірити в нашу роботу і дати нам кошти для нових дослідів.

— Ми теж займалися крилатим флотом. Поки що нічого не вийшло. Хоч якийсь мудрець твердить, що часто відкриття роблять люди, далекі від науки, але те, за що ви взялися, потребує лише наукового обґрунтування. Інтуїція тут не вивезе.

— Красно дякую за натяк,—розсердився Алексеев.— Сподіваюсь все-таки, що настане час, коли і ви повірите в те, чого ми досягли величезними зусиллями.

— В чому ж справа? — здивувалася Осадча.— Невже здоровий глузд не переможе?

— А справа в тому, що наш головний обскакав деяких учених,— сказав один із конструкторів.— Він повірив в експеримент більше, ніж в їхнє довголітнє протирання штанів. В інституті ми називали таких людей інтеграл де-же-по-де-те.

— Це не зовсім точно,—усміхнувся Ростислав.— Науці я вірю, але в даному разі ми, врахувавши те, що вже зроблено вченими, трохи переженемо їх. Збудуємо готове судно, а вони нехай потім виводять для нього всі потрібні формули. Адже древні не ждали, поки з'явиться Архімед і виведе свій закон, що дозволить їм будувати перший корабель... Перед нами час ставить завдання, і ми не маємо права відступати. Всі розуміють, що ми втратили на риках ділового пасажира, він віддає перевагу поїзду і літаку, які домчать його значно швидше, ніж наші пароплави. І все ж дати дозвіл і кошти на будівництво швидкісного судна ніхто не хоче.— Ростислав нервово пройшовся по кімнаті

валкими кроками людини, яка часто буває на воді.— Гадаєте, я на цьому заспокоюся? Ні в якому разі. Хтось же повинен дати нам гроші на крилатий катер. Недавно був у секретаря партійної організації, вимагав поставити це питання на парткомі.

Осадча вже збиралася виїздити, коли їй подзвонили:

— Приходьте до нас на партійні збори. Даємо бій мастодонтам від техніки і консерваторам.

Конференц-зал заповнили інженери, досвідчені майстри. Один із них гаряче розповідав, як зустрічався колись на цьому заводі з Горьким. На стінах — креслення пасажирського катера на підводних крилах. В руках Ростислава указка. Він збуджений, доповідає дані, одержані проектуванням та експериментом:

— Занурені у воду крила площею сім квадратних метрів при двигуні 750 кінських сил піднімуть над водою корпус вагону в двадцять тонн. Катер зможе перевозити більш як шістдесят пасажирів із швидкістю близько шістдесят п'яти кілометрів на годину, тобто втричі швидше, ніж звичайне пасажирське судно.

— Ціла ж революція у флоті! — почувся голос з місця.

Виступали інженери, які віддали цій ідеї чимало років. Виступали досвідчені майстри, які вже встигли повірити, що робота групи ентузіастів — це не прожекторство, а потрібна для всієї країни справа. Були й такі, що радили відмовитися. Мовляв, поспішати нікуди. Людям вгорі видніше, що треба планувати.

«Хто сказав, що партійна організація повинна втручатися лише в питання ідеології? — подумала Осадча.— Хіба ці збори не вірець того, яку роль може відіграти партія там, де рутину у високому керівництві заважає сміливцям у техніці?»

Партійні збори переросли в технічну нараду. Було вирішено просити ЦК партії підтримати ініціативу проєктантів

нового судна і навести порядок у міністерстві, яке боїться нового і зволікає побудову швидкісних суден.

Осадча прощається із сормовчанами, радіючи разом з ними. Всі вірять, що рішення парткому допоможе справі. Вона вже шкодує, що в свій час не взялася за тему, яка здавалась їй трудною і романтичною,— дослідження підводних крил. Та відступати пізно. Роботу над суднами спрощених обводів треба доводити до кінця.

Х

Дні, доки Наталка була у від'їзді, тяглися для Романа Кузьмича неймовірно довго. Нарешті вона з'явилася на порозі з чемоданом в руках, засмагла й весела, і він якось особливо чітко зрозумів, наскільки ця жінка йому дорога. Першим бажанням було кинутися, обняти її. Та ні, вирішив перш за все висловити свій ультиматум. А ультиматум був короткий: відмовитися від будь-яких відлучень з дому! Тому зустрів дружину холодно, навіть не підвівся з канапи, щоб привітати.

Наталка вийняла з чемодана невеличку модель катмарана.

— Це тобі подарунок від професора Алфер'єва. Він і досі працює в тому самому інституті, досліджує двокорпусні моделі.

На те веселе щебетання Роман Кузьмич буркнув:

— Кинула мене, хату і подалася гасати десь по світах. Невже вважаєш це нормальним?

Райдужний настрої Наталки мов рукою зняло. Спробувала перевести все на жарт, але з того нічого не вийшло. Тоді сказала відверто:

— Чомусь ти, одружуючись, не говорив, що обмежиш коло моїх інтересів тільки своєю персоною і хатою...

Роман Кузьмич здивовано звів брови. Досі Наталка не була різкою, нічого не робила всупереч його волі.

«Дурень,— подумав сам про себе.— Вчений не має права одружуватися з своєю аспіранткою. Хіба мало було жінок, готових заради мене кинути роботу, навчання, присвятити себе повністю мені?..»

Хоч Наталка не завжди висловлювалася прямо, але він відчував, що вона не любить Душечкіна, співчуває Тихому, симпатизує Дорошу. Як це ускладнює його життя! Ловив себе на тому, що все частіше звертає увагу на вираз її обличчя. А як зреагує вона на те, що він сказав? Тепер ненавидів себе за ревності, які мучили його, як тільки Наталка зникала з дому.

— Е, та я бачу, що ти просто ревнуєш, як хлопчисько... Невже для того, щоб зрадити, треба кудись їхати? Чесність повинна бути у самому собі, а коли її немає, нічого не допоможе.

— В інституті мені все важче працювати через Дороша. Вдома—через власну дружину. Все летить шкереберть, коли немає справжнього друга.

— Кого ти вважаєш своїми справжніми друзями? Отих душечкіних? Я не збираюсь стати такою, як вони!

— Може, хочеш стати такою, як Дорош?

— Романи, ти несправедливий до нього. Його вина лише в тому, що він талановитий. Дорош відчуває, що здатний на значно більше, ніж ота чорнова робота, яку ти йому нав'язував. Невже ти не змінив думку про нього навіть тепер, коли він так блискуче захистив дисертацію?

Роман Кузьмич зіскочив із канапи. Наталка рвучко відступила: їй здалося, що він накинеться на неї з кулаками.

— Дорош — молокосос, щеня! Ви бачили, не хоче займатися чорною роботою! А чим займався я, закін-

чивши інститут, чим займалися інші? Ми підмітали лабораторії, аби лишитися при відомому вченому, чогось в нього повчитися.

— Але ж то було до революції, Романе. Тоді були інші часи.

— Для науки всі часи однакові. Перемагає той, хто вміє трудитись. Я зіб'ю пиху тому Дорошеві. Хай поїде на завод, попрацює, набереться практичного досвіду. На це вже є згода дирекції.

Роман Кузьмич виходить у свій кабінет і замикається, відмовившись од вечері. О, як йому праглося зламати гордість дружини! Хай знає, що він не лише її чоловік, а ще й професор Гресько, якого всі повинні боятися.

Він не говорив з Наталкою ні на роботі, ні вдома. Поївши, мовчки вставав із-за столу, забуваючи навіть по-дякувати.

Наталка не відчувала за собою ніякої провини. Вірила: Роман скоро зрозуміє, що він був неправим, і сам попросить пробачення. Але спливали дні, а він ходив, як раніше, мовчазний і похнюплений.

Осадчій здається, що Дорош здогадується про її настрій, хоч вона всіма силами намагається не видати свого хвилювання. Він довше, ніж завжди, затримує погляд на її знервованому обличчі, помічає, як під час дослідів вона не може зосередитись, часто робить помилки. З рішучістю і властивою йому прямою говорить:

— Якщо Роман Кузьмич поводитьсь вдома так само, як на роботі, я вам не заздрю.

— Талант не дає вам права бути нечемним. Мое особисте життя вас не обходить.

— Іноді особисте так переплітається з громадським, що не розбереш, де кінчається одне і починається друге. Я давно хотів з вами поговорити. Колись ви виступили на мій захист. Це було тоді, коли ви ще не були дружиною

Романа Кузьмича. Але тепер ви відгородилися від усіх стіною гордощів, хоч насправді вам зараз тяжче, ніж колись було мені. Я говорю з вами тому, що йдеться не лише про вашу чи мою наукову роботу. Справа в напрямі всього інституту, принаймні його найголовнішого відділу. Якщо так триватиме й далі, наші роботи будуть мертвонародженими дітьми, яким місце на полицях архіву, а не на столиках проєктантів.

— Саме матеріалом для архіву Роман Кузьмич вважає вашу роботу.

— Та зрозумійте ж, мова не лише про мене. Покладаючись на Греська, ми сковані в своїх діях, наші наукові плани куці, робота жалюгідна, бо кожен, знаючи, що не матиме підтримки у керівника, працює, як кустар-одинак. Роман Кузьмич давно занехаяв свою наукову роботу, мало працює з аспірантами, від цього втрачає інститут, наука. Як собі хочете, Наталко Петрівно, досі я не виступав рішуче тільки тому, що сподівався: Роман Кузьмич врахує наші вимоги і зміниться.

— Чи не здається вам, Арсене, що ви трохи жорстокій. Не помічаєте нічого навколо себе, крім того, що заважає вам, вашим прагненням.

— Зрозумійте мене, Наталко, вірно. Я вирішив поговорити спочатку з вами, щоб перевірити самого себе, може, я в чому і неправий. Не варто надовго відкладати цю розмову, адже переродження людини, як і клітини, відбувається так швидко, що ми навіть не встигаємо помітити, коли це відбулося. Я помітив, що під впливом Романа Кузьмича і ви почали змінюватися на гірше. Це відбувається на моїх очах. Я не хотів, щоб ви хоча б чимось нагадували Тихого.

— Отже, вирішили сигналізувати?

— Так... Не знаю, чи можна якось змінити Романа Кузьмича, адже всі звикли ходити круг нього навшпиньки.

— Схиляюся перед вашими здібностями... Але як ви не розумієте, що людина — це не інтеграл від однієї чи кількох величин. Це надто складний, сповнений протиріч почуттєвий індивідуум. Вона піддається хворобам і втомі. Навіть у техніці існує поняття втоми матеріалу. Людина — це клубок нервів. Якщо нерви здають, їх не заміниш іншими.

— Так науково ви пояснюєте грубість Романа Кузьмича?..

— Як би там не було, а ви мусили б не забувати, що Роман Кузьмич початок науки, ви ж — її продовження. Продовження мусить бути вдячним своєму початкові. В науці ви його син, і яким би геніальним не виявився син, він не повинен топтати свого батька.

— Хіба ж я не розумію, що Гресько — це перше покоління нашої інтелігенції. Йому, цьому першому поколінню, було куди тяжче спинатися на ноги, ніж нам. Воно, це перше покоління, прийняло майже табулу расу — чисту дошку, — а ми прийшли вже на їхні важкі шукання і труди і, отже, мусимо зробити більше за них. Але якщо Роман Кузьмич не зміниться, ми будемо гарцювати на місці, як спутані коні...

— Гадаю, ви звернулися не по тій адресі. Я люблю Романа Кузьмича, навіть знаючи, що він має тисячі вад. Вам цього не збагнути...

— У вас, Наталіє Петрівно, говорить сліпа любов. Ви шукаєте можливості якось виправдати його. А я сподівався, що ви могли б вплинути на нього, змінити його на краще.

— Найстрашніше стати над своїми батьками, ба навіть дідами. Закреслити все, що вони зробили, і уявити собі, що вся наука починається саме з вас.

— Мова йде не про минулі заслуги Греська, а про те, ким він став зараз. Мене обурює, що, зробивши фетиш з

людини, яка вже не здатна рухати науку, дехто готовий поклонитися йому... А він же давно став гальмом для тих, хто не хоче жити вчорашнім днем. З погляду на його авторитет, з поваги до нього, йому навіть бояться сказати одверто, що грубість не сумісна з його званням і посадою. Мовчанкою ми самі псуємо його ще більше і потураємо аморальній поведінці.

— Звичайно, ви багато в чому праві. І все ж там, де справа стосується Романа Кузьмича, ви хочете рубати з плеча. А я вважаю, що в свій час він досить прислужився науці, і з ним можна було б обходитися обережніше. Професор Гресько зробив свій вклад в науку. Коли б він навіть зовсім перестав працювати, все одно його ім'я ніхто з науки не викреслить.

— Ніхто й не збирається закреслювати зроблене професором Греськом. Але він зараз — як застигла магма. Наука ж вимагає, щоб її рухали енергійні й сміливі люди. Гресько вважає, що він досяг усього, чого хотів, і зараз може займатися стрижкою купонів від своїх минулих заслуг, а всі повинні служити його минулій славі. Але ми ж відчуваємо в собі силу відкрити свої сторінки в науці, і хай нам ніхто не заважає!

— Чи не є все, сказане вами, егоїзмом молодості? Все це не так просто. Умови, в яких довелося працювати покоління Греська, дуже складні. Ми навіть не в силі збагнути всього того, що пережили вони.

— З таким підходом до справи, як у вас, Наталко Петрівно, можна виправдати і вміння пристосуватися для того, щоб вижити. Ні, як собі хочете, а я не здатний порпатися в першопричинах складних психологічних перероджень людини. Я лише констатую факти і осуджую їх, якщо вони коч трохи пахнуть підлотою. Є люди, які свідомо йдуть на підлоту, аби їм легше жилося. Вони так звикають до них, що вже не в силі засудити самих себе.

Виправдовувати цих людей — теж злочин. Потураючи всякій гидоті, ми поступово звикаємо до неї і не помічаємо, як самі скочуємося до нікчемних чи підлих вчинків.

— Може, ставши відомим ученим, і ви станете таким?

— Говорячи про Романа Кузьмича, я зовсім не маю на увазі всю старшу генерацію. Ви знаєте, як Білокінь сказав мені про наукові теми?.. Якщо я навіть підказую науковцю якусь актуальну проблему, то підводжу його до неї так, щоб він сам «відкрив» її для себе. А в нашому відділі всі почувають себе безбатченками. Нам нав'язують якісь анемічні теми, протягують фальшивки в науку, а ми мовчимо. Координувати наші зусилля повинна людина блискучого розуму, яка любить науку не задля себе, а задля науки. Гресько оточив себе групою чиношанувальників, перетворився на божка. Навколо нього курять фіміам нездари, подібні до Душечкіна, людці, які випадково потрапили до нашого інституту. І ви даремно захищаєте його. Гресько — це зовсім не все старше покоління. Я не хочу торкатися вашого особистого, вашої любові, але знаю, що ніхто, крім мене, вам про це не насмілиться сказати. Ви повинні знати все. Як поводитись далі, це ваше діло, але ви не маєте права йти на компроміси. Треба або добитися, щоб Гресько став справжньою людиною, або ж... Та втім, я не збираюся вам нічого радити. Я лише хотів допомогти вам розібратися у всьому.

Дорож вийшов з кімнати, залишивши Осадчу в стані, подібному до трансу. Все, сказане ним, було жорстокою правдою. Вона сиділа біля вікна, не маючи сили поворухнутися. І раптом збагнула всю трагедію професора Греська. Раз спіткнувшись, він не знайшов у собі сили засудити самого себе. Помилка перетворилася в звичку, в характер. Їй страшенно не хотілося сьогодні йти додому. Тільки куди ж вона піде? Згадала, що могла податися до Діни. Але там треба буде щось говорити, пояснювати, чому вона

прийшла. Ні, це над її сили! Отак і сиділа, поки їй не смеркло. Схаменулася лише тоді, коли почула, як швейцар брязкає ключами, замикаючи інститут. Швидко збігла сходами вниз, постукала в двері.

— Мало було не замкнув вас. А я вже був певен, що в інституті нікого немає.

Прийшовши додому, зустріла допитливий погляд Романа Кузьмича, що лежав на канапі. Поруч на столику стояла недопита пляшка коньяку, в попільничці — безліч недокурків.

— Всі мене кинули, — буркнув сердито. — Ця відьма Груня стає під старість зовсім нестерпною. Сказала, що я їй набрид, і майнула на дачу. Генка затамував образу, втік і... нічого, крім своїх нікчемних віршиків, знати не хоче.

— Ти несправедливий до Генки. Він талановитий хлопець, але ти, на жаль, досі не знайшов часу прочитати те, що він пише.

— А ти читала?

— Уяви собі, читала. Його вірші варті уваги. А щодо Груні, то ти даремно так з нею. Інша б давно кинула, а ця терпить і твої окрики, і те, що ти за все життя не навчився навіть налити собі чаю.

— Що за тон, Наталко? Я тебе не впізнаю. Досі ти не була грубою і безтактною.

— Від сьогодні я стаю іншою... Хочу бути нещадною і вимогливою до нас обох. Ми мусимо порозумітися.

І Наталка почала розмову про все те, що почула сьогодні від Дороша, про що здогадувалася сама, але чому не хотіла вірити.

— Я знаю, що це правда, — закінчила вона свою жорстоку сповідь. — І я не вимагаю від тебе пояснень. Але ти повинен сам переглянути свою поведінку.

— Але ж вислухай і мене. В тому, що тобі розповіли, може, і є якась десята частка правди. Зрозумій, інтригани,

які діють проти мене, йдуть на все! І Дорош, і його прибічники ще нічого в науці не створили, а хочуть, щоб до них прислухалися, щоб з ними няньчилися. Ти знаєш, що Дорош навіть вимагав собі окрему лабораторію. Він хоче зараз посісти особливе місце в інституті, а його прибічники рвуться до командних постів.

— Вони лише хочуть мати хороших, талановитих, зацікавлених наукою керівників. Ніхто з них не любить посад.

— Дожився! — схопився за голову Гресько. — Ці інтригани настроїли проти мене навіть дружину. Я сподівався знайти в тобі підтримку, а ти йдеш проти мене! Так? Тоді йди до своїх Дорошів! Іди! — Він грюкнув дверима і зачинився в кабінеті.

Наталка поволі пішла в свою кімнату. «Може, я була різкою, може, щось сказала не так? Але мовчати я не могла». В голосі Романа Кузьмича звучала одверта ворожість, навіть ненависть... А проте вірила, що хороші начала переможуть у ньому. В житті їй ні разу не доводилося бачити, щоб хтось гинув, коли поруч була вольова людина, яка простягала руку допомоги і була нещадно відвертою заради того, аби врятувати ближнього.

Гресько довго ходив по кабінету. Його кроки боляче відлунювали в душі Наталки. «Ні, мабуть, ми щось не домовили», — подумала вона і вирішила продовжити розмову. Постукала в двері, сіпнула за ручку — вони були замкнені.

— Романи! Може, ти мене зрозумів не так, як треба?

— Нам нема про що більше говорити.

Чула, як скрипіли пружини канапи, як він вмощувався на ніч, очевидно, без ковдри. «Ні, просити в нього прощення я не буду. Люди написали цілі трактати про виховання дітей, а про те, що характер людини можна формувати ціле її життя, ніде не написано». Наталка добре розуміла,

що її лінія повинна бути чіткою, але не треба ж рубати з плеча! Цим біді не зарадиш.

Наталка не спала до ранку, сухими відкритими очима вдивляючись в темінь за вікном. Як тільки благословилося на світ, схопилася, щоб бігти на роботу. Двері в кімнату Романа були відчинені. Він спав прямо на ковдрі, не роздягаючись, підібгавши до підборіддя ноги. На голові яскраво світилося кружальце лисини, яку він завжди старанно зачісував. Відчула, що їй жаль Романа, що готова підійти й поцілувати його ображене, немолоде вже обличчя.

«Ні! — зупинила себе.— Тут потрібна витримка, інакше я перестану бути сама собою... І загине все, за що змагалася все своє життя».

XI

В сім'ї Греська відносини ставали дедалі напруженішими. Вечорами Наталка сиділа вдома, відчуючи страхенну втому не стільки від роботи над дисертацією, яка її не захоплювала, скільки від поведінки Романа.

Кілька днів у Наталки був такий пригнічений стан, що їй хотілося залишити роботу в інституті, покинути дорічку і податися десь за три світи. Але зроблено було вже чимало. Не довести справи до кінця їй здавалося ганебним перед товаришами.

Роман Кузьмич метушився, бігав на якісь засідання, з нею майже не розмовляв, лише зрідка вони перекидалися кількома словами за день.

— Чому не йдеш в інститут? — запитав якось невдоволено.— Всі цікавляться, де ти зникла? До речі, переглядаючи папери, я знайшов результати досліджень моделей барж різних форм у дослідному басейні Одеського водного інституту. Серед них є також форми із спрощеними

обводами корпусу. То були перші спроби в цьому напрямі. Візьми, може, знадобляться.

Наталка взяла пожовклі від часу папери з таблицями і кривими. Тут же подумала, що вони, певне, не згодяться їй, але, щоб не образити Романа Кузьмича, подякувала за увагу. Згадала слова Дороша про те, що Гресько перелицьовує старі теми. В перший рік він навчив її вести фізичне моделювання, давав всілякі поради. Вона бачила, що його багаторічний досвід міг би дати чималу користь молоді. Та останнім часом Роман Кузьмич став пасивним. Його ніщо не цікавило, він навіть розучився реагувати на події, які не стосувалися його особисто. В інституті бував дедалі менше. У нього з'явилася нова пристрасть — полювання. Міг сісти в машину і поїхати на природу навіть тоді, коли працівники його надривалися, поспішаючи виконати в строк поставлене ним завдання. Робив це нишком, криючись навіть від Наталки. Часто привозив дичину і запевняв, що настріляв її за вечір. Зате ні разу не пропустив засідань наукової ради інституту і намагався все повернути на свій лад.

Коли Греська не було у відділі, всі зверталися, звичайно, до Дороша. Хоч офіційно професора заступав Тихий, але кожен знав: саме Дорош міг дати корисну пораду. Сідав з аспірантом за стіл і думав разом із ним доти, поки не знаходив рішення. Якщо перевірений експериментом результат виявлявся вірогідним, Дорош увесь світився від задоволення і повторював: «Математика — цариця і служниця всіх наук, не нехтуймо математикою!»

Чорноока Гаїнка увивалася біля нього метеликом. Вона говорила з ним таким ніжним, солоденьким голосочком, що, здавалося, навіть камінь не міг би лишитися байдужим. Арсен якось зайшов до неї додому, зрадивши її сором'язливому запрошенню. Але яке ж то було розчарування! Виявилось, що Гаїнка — просто артистка. В інсти-

туті вона грала роль скромної, веселої дівчинки, а вдома з матір'ю голос її звучав грубо, роздратовано, немов у жінок, яких часто доводилося спостерігати в тролейбусах. Побачивши, як вона покрикувала на стару німечну жінку, Арсен більше не вірив Гаїні. «Мине кілька років, і ця тиха овечка перетвориться на злу мегеру»,— подумав він.

Цього разу Осадча вела буксирувальні випробування моделей звичайних і спрощених форм обводів корпусу для порівняння їх гідродинамічних властивостей. Разом із лаборантами вона закріплювала на моделі тоненькі нитки-шовковинки. При обтіканні корпусу водою ці шовковинки, пофарбовані в різні кольори, фотографувались. Закріплені шовковинки розміщувалися по траєкторіях часток води, які надходили у підводну частину корпусу. Для випадку сталого руху судна траєкторії часток води були одночасно і траєкторіями ліній течії. Отже, дослідники мали можливість наочно спостерігати лінії течії.

До басейну зайшов Дорош. Не міг лишитися байдужим до того, чим займалася Наталка. Осадча мала те, чого бракувало йому,— практичні навички. Часто він радився з нею, коли в нього виникала якась ідея.

Сьогодні він був особливо уважний до її роботи. Переглянув таблиці й фотографії, які показували вплив швидкості руху судна на спектр ліній течії, дав кілька порад. Вона вдячно подивилася на Дороша.

Осадча дослідила моделі трьох типів вантажних суден, які виявилися найбільш економічними і зручними в експлуатації на внутрішніх водних шляхах та водоймах. Серед них був і суховантажний трюмний теплохід, збудований за проектом конструкторського бюро її заводу, вантажопідйомністю в 600 тонн.

— Ви виконали велику роботу,— промовив Дорош.— І все-таки раджу вам для більшої вірогідності результатів, крім фізичного, застосувати ще й математичне моделювання

за допомогою установки ЕГДА *. Я певен, що лінії течії, визначені з допомогою цієї установки, будуть близькими до ліній течії, одержаних фізичним моделюванням.

Порівнявши результати математичного моделювання з дослідженнями в басейні оптичним методом, Осадча упевнилась: вони дуже подібні. Оскільки вплив хвилеутворення на розміщення ліній течії на корпусі судна при заданих швидкостях був незначним, ним можна було знехтувати. Це свідчило, що можна замінити тривале й трудомістке експериментування в басейні моделюванням на компактній і досить точній установці ЕГДА. Аналіз результатів досліджень підтверджував думку, що довільне спрощення форми корпусу завжди пов'язане з погіршенням його гідродинамічних властивостей.

Покінчивши з лабораторними роботами, Осадча вирішила провести для окремих суден натурні випробування. Напряма ліній течії судна визначили на тихому плесі Дніпра закріпленими на шпангоутах флюгерами-датчиками з потенціометрами, встановленими із зовнішнього боку корпусу. Всі натурні дослідження підтвердили дані, одержані при випробуванні моделей, а також показали, що зміна швидкості руху вантажних суден майже не впливає на форму і напрям ліній течії. Отже, попереднє рішення не брати їх до уваги було правильним.

За об'єкт натурних випробувань обрали вантажний дизельний теплохід, збудований для плавання по магістральних ріках і водоймищах. Теплохід був випущений на заводі, і тому деякі дані цікавили також головного конструктора. У зв'язку з цим разом з Осадчою та кількома студентами, які проходили у відділі практику, поїхав і Вадим. Випробування проводилися в фарватері Дніпра. На судні було встановлено сувору дисципліну. Всі, включаючи

* Установа електро-гідродинамічних аналогій. .

студентів і команду, вставали до схід сонця і кінчали роботу, коли починало сутеніти. Дослідники охоче працювали і в вихідні дні, сподіваючись швидше повернутись додому.

У неділю, коли студенти промірювали глибини фарватеру і робили останні заміри, йдучи проти течії, біля теплохода з'явився пофарбований у яскравий блакитний колір катер Арсена. Хлопці з радістю втягнули Дороша на судно. Всі вважали, що він просто поцікавився їхньою роботою. Нікому й на думку не спадало, що молодому вченому захотілося поговорити з Осадчою. Якусь мить він почував себе ніяково, потім почав розпитувати про результати натурних випробувань. Він проглядав записи студентів, а коли нікого не було поблизу, встиг шепнути Наталці: «Не гнівайтесь так, Юноно, конче мусив побачити вас. Інакше вмер би». Осадча розсміялась: їй було приємно, що хтось цікавиться її роботою, турбується про неї.

Арсен пройшовся по судну, глянув на прилади, порівняв результати замірів.

— Як бачите, всі натурні випробування підтверджують дані, одержані під час випробування моделей, а також показують, що зміна швидкості руху вантажного теплохода такого типу майже не впливає на форму і напрям ліній течії. Отже...

— Отже, моє попереднє рішення—знехтувати ними—було правильне,— закінчила його думку Осадча.

Запала пауза. З тієї хвилини, як на судні з'явився Дорош, вона відчувала себе немовби винною. Їй здавалося, що очі всієї команди звернуті на неї, що кожен стежить за найменшим її порухом. Коли вони лишилися самі, Наталка благально глянула в очі Арсенові:

— Як бачите, ми добре справилися без вас, навіщо ж ви з'явилися сюди?

— А хіба це заборонена зона?— Він говорив жартома,

але в голосі вчувався смуток.— Ну, чому, чому на світі му-
сять існувати стільки безглузвих умовностей?

Усі вже закінчили роботу, повмивалися і зійшлися біля столика, де вечорами мотористи забивали «козла». Наталка й Арсен стояли на кормі судна і стиха розмовляли.

— Боявся, що скоро не побачу вас. За останні дні я багато передумав,— сказав Дорош.— У вас було коли-небудь таке почуття, що ви обов'язково сьогодні ж повинні побачити дорогу вам людину, інакше можете вмерти? — Дорош сказав це з такою серйозністю, що Наталка зрозуміла: жартувати тут недоречно.

— Ні, не було.

— Отже, ви нікого по-справжньому не любили. І, прошу вас, не будьте жорстокою зі мною, я не міг сьогодні перебороти себе. Завтра я вже буду таким, яким і повинен бути. А сьогодні...

Наталка здригнулася від Арсенового погляду. Відвела очі і в задумі спостерігала мальовничі береги Дніпра, рожеві відблиски, які кидало сонце, сідаючи за прибережними вербами.

— Господи, як гарно! Який спокій! — тихо промовила вона.— Чому людина ніколи не має такого спокою і завжди прагне неможливого.

— Бо вона людина, Наталко.

Коли судно пристало до берега, Вадим попросив Осадчу і Дороша завітати на якусь годинку до нього.

— Розумієте, у мене сьогодні особливий день. А мій будинок он на тому боці вулиці, зовсім поруч з пристанню.

— Що ж це за день?

— Не можу сказати, бо не знаю, як воно потім складеться. Тільки дуже вас прошу зайти,— наполягав Вадим.

— Зайдемо? — Дорош звернувся до Осадчої.— Давайте зайдемо!

Наталка розсміялася. Вона раптом повеселішала і відчула, що їй хочеться побути в товаристві ширих друзів. Хіба це такий уже злочин?

Вадимова кімната ледве вмістила їх. Тільки вони ступили на поріг, як задзвонив телефон. Вадим, кинувши все на підлогу, стрімголов помчав у кінець коридора.

— Вадиме,— чути було голос у трубці,— я сьогодні тобі вже тисячний раз дзвоню.

— Невже, Дінуся? Я просто затримався. Сподівався, буду вдома опівдні, але довелося працювати до вечора. Ти знаєш, телепатія справді існує. Бо, як тільки я подумав про тебе, ти подзвонила мені. Обов'язково приходить зараз. Тут Наталія Петрівна і Арсен Дорош.

Сяючий Вадим урочисто проголосив:

— Моя вивірка зараз прибуде!

— Що за вивірка? — не зрозумів Дорош.

— Наталія Петрівна знає. Єдина в світі!

Вони спільно накривали невеличкий креслярський стіл, за яким Вадим працював, а коли треба, то й приймав гостей.

— Я давно хотіла, Вадиме, поговорити про Діну. Матері в неї немає, її гріх скривдити.

— А я й не збираюся.

— То чи не пора тобі, хлопче, одружитися? Невже те щастя, що трапилось у неї в житті через отого підлотника Душечкіна, і досі тримає тебе за поли? — запитала Осадча.

— Діна сама не хоче,— невесело пробубонів Вадим.— Вона сказала, що ніколи не зав'яже мені світ. Я вже пропонував їй. Раз навіть до загсу пішли, щоб подати заяву, та вона звідти втекла.

— Ти, певне, її чимось образив?

— Звісно, тим, що довго вагався.

— Тепер треба бути особливо уважним, ти ж знаєш, яка в неї вразлива натура.

— Розумієте, Наталіє Петрівно, я хочу, щоб ви допомогли мені. Поясніть їй, якщо ваша ласка, що не можна бути такою злопам'ятною.

— От тобі й на, який сміливець! — засміявся Дорош.— У тебе, брате, кращі справи, ніж мої. А от моя кохана заборонила навіть дивитися в її бік. Як би ти почував себе в такому випадку?

— Ні, в мене з Діною зовсім по-іншому. Вона вважає мене навіть розумним і, що найдивніше, досить вродливим. А от одружуватися...— тяжко зітхнув Вадим.— То що ж ми так сидимо? Давайте вип'ємо по келишку, поки прийде Діна.

Вони випили вина і повеселішали. Вадим побіг у кухню готувати каву. Наталка відчула на собі Арсенів погляд і підвела важкі пухнасті вії.

— Ви — трагічна жінка,— сказав він.

— Можливо,— відповіла Наталка.

Він поклав на її засмагли плечі свої гарячі долоні, і вона не боронилаась. Знала, що їй дуже хочеться відчутти на своїх устах його поцілунок, хоча й розуміла: це рівнозначно падінню. Не має значення, як виражена зрада. Однаково це буде зрада самої себе, всього свого життя, усіх своїх поглядів. А як потім житиме далі? Все це блискавично промайнуло в її думках, і, коли Арсен, керований гарячим порухом душі, схилився до її вуст, вона рвучко встала і відійшла до вікна.

— Ви зовсім не герой мого роману... Адже любов у вас — це лише приправа до складних наукових пошуків...— хотіла образити Арсена найдошкульніше за те, що він помітив хвилиenne вагання.

— Наталко,— дорікнув він тихо, з болем у голосі.

— Пробачте, Арсене,— опам'яталася вона, відчувши, що сказала зайве.

До кімнати ввійшов Вадим.

Пили каву. Потім Вадим, помітивши замішання між друзями, запропонував заспівати. І вони тихенько заспівали «Ой у полі криниченька, з неї вода витікає...»

— Люди, мабуть, тому люблять пісню, що, співаючи її, кожен думає про свою долю,— сказала Наталка.

— Тоді вам, мабуть, треба заспівати оцієї,— промовив Арсен і затагнув приємним несильним баритоном:

Над моєю хатиною чорна хмара стала,
А на мене, молодую, поговор та слава...

— Не було ще такого,— спинила його Наталка.
Та, незважаючи на її слова, Дорош вів далі:

А я тую чорну хмару рукавом розмаю,
Перебула наговори, перебуду й славу...

Він дивився в очі Наталці, вкладаючи у пісню всю душу... І в цю хвилину Наталка відчула, що досить їй піти за Арсеном, як усе життя її зміниться, стане на диво легким і, можливо, прекрасним. Він — сильний, чистий і люблячий — зможе захистити її від усіх знегод. «А як же Роман? — подумала в ту саму мить. — Арсен ще знайде свою любов, а що станеться з Романом? Можливо, цим своїм вчинком я ламаю його життя. Назавжди! Адже йому так зараз тяжко!.. Піти зараз по хвилинному зову серця — це значить зрадити все. Чи можу я після всього бути щасливою? У житті завжди чогось не вистачає, за щось треба боротися. Невже я злякалася своєї боротьби за Романа? Захотіла легкого життя? Легкої любові?..» Всі ці думки блискавично пронеслися в її голові. Вона свідомо заглушила в собі чуттєвість, бажання нового, палкого почуття, що охопило її під впливом випитого вина і пісні, яку співав Арсен.

Раптом, як метелик, у кімнату впурхнула весела й рум'яна від швидкої ходи Діна в легенькому рожевому плат-

тячку, з широкою оксамитовою стрічкою на золотому волоссі.

— Вадиме! — кинулася до хлопця і, не соромлячись нікого, поцілувала його.

— Де ти взяв таку жар-птицю? — захоплено вигукнув Арсен.

Діна за останні місяці розквітла, покращала і здавалася навіть вродливою. Волосся трохи підфарбувала, і воно вже не було таким яскраво-рудим.

Наталка помітила захоплений погляд Арсена, і їй стало соромно, що десь у глибині серця в неї заворушився черв'ячок ревності.

Сіли до столу, випили ще трохи вина. Хотіли заспівати, але виявилося, що Діна не знає жодної з українських пісень.

— Шкода, що наша молодь кохається в чому хочеш, а забуває оту чудову українську пісню, залишену нам у спадок віками, — сказала Наталка.

Вадим і Діна вибігли в кухню і про щось довгенько там шепталися, а повернувшись, звернулися до Наталки з проханням:

— Ми вирішили... Нарешті-то ми зібралися з духом і вирішили одружитися. Будьте на весіллі нашою матір'ю, Наталіє Петрівно!

— Боже, яка я рада! — вигукнула Наталка. — Вітаю вас, молодята! Будьте щасливі й вірні одне одному на все життя.

— На все життя? — запитала Діна, дивлячися в безмежно щасливі очі Вадима.

— А як же може бути інакше?

— Ну що ж, будьмо! — підняв келишок Арсен. — Признаюся, Вадиме, я тобі дуже заздрю...

Всі експерименти по дослідженню руху суден в каналах професор Гресько передоручив зараз Радію Душечкіну. Він щодня переглядав результати випробувань, давав аспірантові поради. Підганяв Радія, поспішав сам, бо писав книгу. У нього було багато матеріалів, привезених ще з учбового інституту, і він вирішив систематизувати їх і опрацювати. Не вистачало кількох коефіцієнтів. Бачачи, що Радій — тугодум, професор вирішив підключити йому на допомогу аспірантів, які займалися зовсім іншими роботами.

Першою збунтувалася Гаїна Чорна. Вона працювала над водометними рушіями і зовсім не хотіла братися за досліди, далекі від її теми. Виник конфлікт. Гресько страшенно розлютився, коли вона категорично відмовилася працювати підручною Душечкіна.

— Знаю, що всі ваші симпатії на боці Дороша. Але поки що ви підлягаєте мені і будете робити, що наказуватиму я.

Незадоволені Греськом були й інші аспіранти. А особливо Вадим. Він прийшов до професора на консультацію, а той йому заявив:

— Приходьте до мене з готовим результатом. Я не збираюся за вас думати.

— Але ж я хотів порадитись...

— Радяться з рівними. У мене ви можете тільки запитувати.

— Тоді я буду змушений знайти собі іншого керівника, — набравшись сміливості, заявив Вадим. — Я не Дорош і не зможу працювати самостійно. Для цього потрібні особливі здібності.

— Значить, ви відчуваєте, що у вас їх немає? Гаразд, я відчисляю вас із аспірантури.

Вадим був здібним науковцем, і така поведінка Греська викликала в багатьох працівників інституту обурення. Воно ще більше посилювалося, коли професор викликав до себе Дороша і заявив йому ультиматум:

— Ми порадилися і вирішили, що вам треба набути досвіду на виробництві. Пошлемо вас на суднобудівний завод в Миколаїв. Попрацюєте рік-два, робітнича школа вам не завадить.

Для Дороша ці слова були як сніг на голову.

— Та я ж зацікавився темою, яку не зможу закінчити на заводі. Я просив би дати мені можливість завершити свої дослідження підводного крила. До того ж я попрацював уже на виробництві, привіз звідти матеріали, над якими зараз, власне, й сиджу. В Миколаєві будують зовсім інші судна, які зараз мене мало цікавлять.

— А ви знаєте, що професор Баклевський сказав з цього приводу? Кораблебудівник повинен знати все і краще за всіх.

— Я гідромеханік і хочу присвятити себе цій науці.

— Ви думаєте, що вузька спеціалізація піде вам на користь?

— Роботи тут непочатий край. І не тільки для одного мене.

Про рішення Греська стало відомо партторгові Гайовому. Працюючи інженером одного з відділів інституту, він не залежав по роботі від Романа Кузьмича і діяв рішуче. Розумів, що Дорош талановитий, великі математичні здібності молодого науковця необхідні інституту, що замінити вченого зараз ніким. Парторг відстояв Дороша, наказ про його відправку на завод був скасований. Тим самим Гайовий нажив в особі Греська лютого ворога.

— Романи Кузьмичу, може б, ви спробували налагодити стосунки з аспірантами? — м'яко сказав Гайовий. — Мене непокоїть те, що на вас багато скарг.

— Може, дехто вважає, що я повинен бути нянькою, а я вчений з світовим ім'ям. Панькайтесь із ними самі.

— Але мова йде і про те, що ви тримаєте свій багаж при собі, зверхуньо ставитесь до всіх, не ділитесь своїм справді багатим досвідом.

— О, ці крикуни хочуть жити на всьому готовому! Ні, хай набудуть той досвід з таким самим трудом, як набував його я.

— Говорити так — значить не любити молодих. А саме молодь допомогла б вам ставити нові цікаві проблеми.

— Які ще їм нові проблеми потрібні? Тихий працює над темою підводних крил. Вадим — над автоматикою управління суден, два нові аспіранти займатимуться водотетними рушіями. Ну, а Дорош — це окрема республіка в моєму відділі — сам розповідь, що він там мудрує.

— Справа не тільки в назвах тем, а ще й в тому, як вони ставляться. Боюсь, Тихий дисертації так і не напише, а в Осадчої... Мені навіть здається, — продовжував Гайовий, — що без роботи, над якою працює Осадча, інститут міг би обійтись. Я зможу назвати ще кілька тем у вашому відділі, взятих явно заради дисертацій, а не заради науки.

— І ви ще збираєтесь мене вчити?.. Ні, я не раз говорив, що парторгом треба обирати видатного вченого, а не інженера.

Гресько пішов, зовсім не переймаючись тим, що тяжко образив Гайового — чесного, сумлінного працівника. Гайовий був не набагато молодший за Греська. Він розумів професора, як ніхто. Звичайно, Греську ще далеко до старечого маразму, але він заздрить молодим, тому що їм тепер значно легше, ніж було колись йому. «Нехай і вони йдуть у науку так, як я колись ішов, збиваючи лікті в кров», — сказав якимось Гресько Тихому.

Ображений на всіх, Роман Кузьмич пішов у відпустку і терміново виїхав до Москви, маючи на меті перевидати

одну із своїх старих праць. Наталка була навіть задоволена, що могла повністю віддатися роботі. Останнім часом вона помічала, що від великого перенапруження почали здавати нерви. Вже не могла, як раніше, працювати ночами, навіть чорна кава, яку пила в неймовірно великій кількості, тільки збуджувала, але не відновлювала працездатності. Автореферат писала переважно ранками, перед тим, як іти до інституту.

Події, які сколихнули світ, закрутили її у вирі роздумів про життя. Перебирала в пам'яті все, що бачила раніше, і багато чого не могла зрозуміти. Матеріали XX з'їзду партії у кожного викликали роздуми про глибинні процеси життя. Тепер вона більше розуміла Романа, більше співчувала цій людині. Він знав те, чого не знали молодші, пережив те, чого не пережили інші. Можливо, Роман Кузьмич був би зовсім не таким, коли б він жив в інші часи.

На Генку було боляче дивитися. Він щойно приїхав з Москви, де гостював у свого друга по літературному інституту, батько якого був щойно реабілітований. Всі колишні образи на свого батька видалися зараз йому дрібними і нікчемними перед тим, що сколихнуло душі всіх. Не роздумуючи, повернувся додому. Хотілося порадитися з старшими, розібратися в тому, що сталося. Диплом з відзнакою зневажливо кинув на стіл. У душі хлопця творилося таке, що той диплом уже важив дуже небагато.

— Розумієте, Наталко Петрівно, адже, мені здається, ті, що знали все це і мовчали, були теж з дипломами! Називали себе людьми високого інтелекту. І вони мовчали, коли один за одним зникали їхні друзі, з якими вчилися, сьорбали студентський борщ, спали на одному ліжку, разом боролися за прекрасне життя.

Він зачинився в своїй кімнаті і щось писав. Потім на кілька днів зник із дому. Наталка подзвонила Вадиму.

Виявилося, що Генка окупував Вадимову кімнату, яка була вільною відтоді, як Вадим перебрався до Діни.

— Чому не йдеш додому?

— Пишу повість. Доки не закінчу, моєї ноги вдома не буде.

— Що там ще за повість?

— Я мушу сказати все те, про що мовчали інші.

— Звідки ти можеш знати все?

— У Москві я зустрічався з реабілітованими. Я повинен написати про все, що чув і бачив.

«Чисте мое, хороше дитя,— подумала Наталка.— Тобі ще важче, ніж всім нам».

Вона то бралася за дисертацію, то бігла в інститут, між люди. Раділа, що на її очах аспіранти ставали сміливішими, одверто підсміювалися над Душечкіним і Тихим, виступали на зборах і не боялися різати правду в очі. В інституті помітно пожвавилось творче життя, лише у відділі Греська все йшло по інерції, як і раніше...

Її дисертація вже була майже готовою. Вадим допомагав їй виготовити ілюстративні креслення, які виконувалися головним чином для того, аби при захисті можна було розвішати великі аркуші ватмана з основними викладками, кресленнями і кривими. Діна робила написи. У неї був красивий, чіткий почерк, і вона відмінно писала рейсфедером крупні літери та формули.

Спроектвані Осадчою судна спрощених обводів уже будували на одній дніпровській верфі. Дізнавшись про значне спрощення технології ряду робіт, цими суднами зацікавилися й інші суднобудівні заводи. Адже завдяки спрощенню обводів зменшувався обсяг робіт й розмічування набору. Різання листів замість криволінійного робилося прямолінійним, усувався трудомісткий процес вибивання листів, обшивки. Судна спрощених обводів коштували набагато дешевше, ніж рівнозначні їм з плавними обводами.

Роман Кузьмич повернувся з мандрів аж наприкінці літа. За час свого подорожування він схуд і ніби аж помолодів. Обличчя стало менш брезклим, погляд — бадьорішим, зник вираз байдужості в очах, який останнім часом робив їх особливо неприємними. Все це помітила Наталка з першого ж погляду.

Вони обоє зраділи зустрічі, але ніхто не хотів робити першого кроку до зближення. Наталка чекала, а може, він таки скаже, що нарешті вирішив стати іншим, що того розгнужданого фараона й диктатора вже не існує. Вона не знала, що неможливо отак відразу переробити людську сутність, змінити те, що входило в кров і плоть роками і ставало характером. Роман Кузьмич навіть не розумів посправжньому, чого від нього хочуть; ждав від неї вибачення за те, що вона була невдячною, стала на бік його ворогів, замість того, аби воювати з ними. Взаємини залишилися в них такими ж, як і були до від'їзду Романа, тільки зникла одверта ворожість. Лишилися, щоправда, настороженість і вичікування, які невдовзі спричинилися до того, що вони почали уникати одне одного і майже не бачились.

Наближався день захисту дисертації. Наталка, чекаючи відгуків різних організацій на автореферат, зводила кінці з кінцями. Роман Кузьмич займався головним чином своїми видавничими справами. Нарешті як науковий керівник він згодився вислухати Наталку.

— Дослідивши кілька моделей суден, — говорила вона, гортаючи свою досить грубу дисертаційну роботу, — я дійшла висновку, що найбільш доцільним при проектуванні суден спрощених форм є застосування розгорнутої поверхні з ребром повороту в комбінації з прямолінійними шпангоутами. Саме таке розв'язання завдання дає пароплав, який не поступається своїми ходовими якостями перед суднами звичайної форми і вигідно відрізняється від них більш простою технологією побудови. Зовнішня обшивка

такого односкулового судна по кожному борту утворюється сполученням двох поверхонь, що розгортаються.— Вона показала Роману Кузьмичу креслення.

— Дуже оригінальний і до того ж твій власний, ні в кого не запозичений метод,— широко похвалив Роман Кузьмич її роботу.— Признаюся, я здивований, прямо-таки не чекав. Думав, що підеш по шляху прототипів, що на більше тебе не вистачить.

Прочитавши дисертацію, Роман Кузьмич схвалив її в цілому і запропонував дещо підкоротити:

— Я бачу, в дисертації з усіма подробицями описано метод проектування поверхонь, що розгортаються, а він давно відомий з нарисової геометрії. Все це зайве. Середній інженер повинен сам знати цей метод.

Наталка згодилася.

— Я використала твоє положення про збіг ліній течії і скулових кромок. Це мені здається найголовнішим. А взагалі ця дисертація тільки розвиває твою думку і не дає нічого нового.

Професор був здивований надмірною скромністю дружини, але водночас добре розумів, що положення справді його і що Наталчина робота лише підтвердила це положення новими дослідженнями. Все ж сказав:

— Виконавши таку велику роботу, ти ще можеш сумніватися в її важливості? Твій метод, хоч і складнуватий, але цікавий і своєрідний.

Кілька примірників дисертації були розіслані по інститутах та заводах, де будувалися судна спрощених обводів, для одержання відгуків. Відгуки прийшли досить скоро. Найпозитивніші були з Москви. «Чи не Романова це допомога?» — подумала Наталка, і їй стало соромно. Інші відгуки були дуже стриманими. Перечитуючи їх, вона змогла подивитися на свою роботу ніби збоку. Згадалися слова Дороша: «Вам, Наталко, треба підходити до свого

таланту з великою вимогливістю. Ваша робота потрібна, але ви здатні на більше». Майже все, зроблене нею для дисертації, було видрукуване в наукових журналах. Вийшла навіть окрема брошурка як керівництво для проектування суден спрощених обводів. «Власне, для чого захищати цю дисертацію? — подумала Осадча. — Адже мій захист нічого для науки не додасть. Хіба моя робота цінніша за ту, яку виконують щодня заводські конструктори? Яке ж я маю право після захисту одержувати якусь надбавку за звання?» І вона нарешті прийняла тверде рішення: захисту не буде!

— Як то? — здивувався Дорош. — Вже призначено навіть день.

— Я виявила малодушність, коли обирала собі тему. Мушу цю помилку виправити.

— Значить, ви зрозуміли, що здатні на більше? — Він з радощів міцно обняв її за плечі й по-дружньому потиснув обидві руки. — Я вірив, що не помиляюся у вас!

Поки Наталка прийшла додому, Роман Кузьмич уже дізнався про її рішення. Він нервово ходив по кімнаті і, як тільки вона ввійшла, накинувся з нещадністю невдоволеного своєю аспіранткою наукового керівника.

— Не розумію! Зробити таку роботу і від усього відмовитися! Це схоже на зраду. Я говорю з тобою зараз не як твій чоловік, а як науковий керівник.

— Кого ж я зрадила?

— Хоч би мене! А зрештою, саму себе!

— Я беру іншу тему дисертації.

— Після того, як уже все готово? Це безглуздя. Адже дисертація написана, є прекрасні відгуки!

— Частину з них ти встиг мені забезпечити під час своєї поїздки до Москви. А я цього зовсім не потребувала. В інших відгуках я не бачу захоплення. Пересічна, посередня робота. Мені соромно... Скільки у нас захищають дисер-

тацій заради дисертацій, а не заради науки. Багатьох цікавить лише кандидатська ставка.

— Значить, ти вирішила принизити мене?

— Це говорить твоє ображене самолюбство. Зрозумій, хто б не був моїм керівником, я б зробила так само.

Він хотів її зрозуміти і не міг. Подібного в його практиці ще не траплялося. Навпаки, частіше бувало так, що заради звання кандидата брали зовсім непотрібні теми, знаючи, що нікому ніякої користі від них не буде.

— Ніяк не зможу знайти виправдання тобі,— сказав Роман Кузьмич.— Хоч би зважила на те, що підриваєш мій авторитет.

— Помилки треба виправляти, доки не пізно, Романе.

— Найбільша моя помилка, що я повірив тобі. Повіри у те, що ти будеш підтримувати мене, а ти щоразу стаєш на бік моїх противників.

XIII

Генка їхав до Москви як кореспондент молодіжного журналу. Проводжав його Вадим. У вагоні вони зустріли Дороша.

— Знайомтеся, це син професора Греська.

Дорош простягнув Генці руку, зустрівши одвертий погляд хлопця.

— О, я про вас багато чув,— мовив Генка, безцеремонно розглядаючи Арсена.

— Де саме?

— У нас вдома вас страшенно любить «геній людської мислі» Душечкін.

— А-а! — протягнув Дорош. Він добре знав, що міг говорити про нього заздрісник Душечкін. Та чи варто зважати на оцінки людини, яку ти сам не поважаєш?

Дорош помітив, що Генка чимось схвильований, він ніби ждав від нього серйозної розмови й підтримки. Арсенові після важкого дня хотілося спочити в дорозі, і він із задоволенням вмовився на вузенькій горішній полиці. Запалюючи цигарку, стиха мовив:

— Мене завжди непокоїло те, що на роботі люди говорили якоюсь не своєю, дивовижно казенною мовою. Вдома були нормальними, відвертими, а як тільки виходили на трибуну, ставали ніби примітивними механтропами. Та найганебніше, що серед нас існують такі, як Душечкін. Нещодавно мені розповіли, як в інституті, ще будучи студентом, за кілька років перед війною, він написав наклепницьку заяву на одного доцента, хапнув його дослідження і пробував захистити дисертацію. Але знайшлися-таки чесні люди і дали по руках. От після тої історії він і потрапив до нас і почав в інституті каламутити воду. Те, що наші науковці підсиджують іноді один одного, я завдячую Душечкіну. Вважаю, що і на твого батька він впливає негативно.

— Коли я слухав Душечкіна, мені його тиради завжди нагадували одописання деяких псевдопоетів, зокрема Дюдора Криги. Батько мій, звичайно, талановитіший за Кригу, багато чого зробив цінного, але це та ж сама крига, тільки в науці...— вигукнув Генка.— Та ви, мабуть, знаєте це краще за мене.

— Біда в тому, що в нього на першому місці не наука, а він сам, його престиж. І зіпсували його всілякі душечкіни.

— Я таких душечкіних мітлюю вимітав би з інституту!..

За дорогу вони встигли багато про що переговорити. Генка був у захопленні від Арсена.

— А ви приходьте до Вадима. У нас збирається мо-лодь, що цікавиться літературою, мистецтвом і навіть теорією відносності Ейнштейна...

— Художню літературу я не встигаю читати, — зізнався Дорош. — Але фантастику люблю. Там можна іноді навіть натрапити на цікаву ідею. Та останнім часом наші фантасти вирішили, що їм зовсім не обов'язково хоч трохи розумітися на науці. Такі твори привчають молодь до легких шляхів у житті, а насправді робота ученого — це каторжна робота, а не осяйний політ ракети...

В Москві Дорош дізнався, що на Хімкінському водоймищі ходить крилате судно «Ракета». Забувши про все, він узяв таксі і поїхав дивитися первістка крилатого флоту, збудованого на Сормовському заводі.

«Ракета» стояла на причалі. Своєю формою вона нагадувала дещо реактивний літак. Дюралевий клепанний корпус, обтічної форми рубка, великі світлі вікна. В носовому і кормовому пасажирському салонах зручні крісла з відкидними спинками на шістьдесят шість чоловік. Творець цього дива Ростислав Алексєєв в оточенні кореспондентів та інженерів охоче розповідав про своє дітище.

— Дев'ятсот кілометрів від Горького до Москви ми пройшли за чотирнадцять годин. Швідкість досі нечувана для річкових суден.

— А яка в «Ракети» система крил? — запитує якийсь інженер.

— Ми вирішили зупинитися на двох малозаглиблених підводних крилах, розташованих у носовій і кормовій частинах судна. Носове крило стріловидне, кормове — прямокутне. Обидва крила мають незначну V-подібність і забезпечують судну стійкість ходу на прямому курсі і на циркуляції. На бортових стояках носового крила вставлено щитки-закрилки для надання судну поперечної остійності в момент виходу на крила.

Ростислав здалеку впізнав Арсена і підкликав до себе.

— Читав твої роботи, — сказав він, тиснучи руку Дорошеві. — Дуже цікаво і мудро, та скористатися ними ми

поки що не можемо. Наші проєктанти все ще користуються даними своїх численних експериментів.

— Продовжую працювати над тією ж темою,— скромно сказав Арсен.— Сподіваюсь, що скоро надрукую децю цікаве для ваших проєктантів. Моє завдання — замінити численні експерименти готовими формулами. Ми збираємося організувати наукову конференцію по гідродинаміці підводного крила, буде запрошено чимало відомих спеціалістів з Москви, Ленінграда, Горького. Чи не запланувати і вашу доповідь?

— Ні, я зараз зайнятий ось так,— Ростислав провів рукою по горлу.— Не зможу. Ми вже почали працювати над новим пасажирським теплоходом на підводних крилах. Цей возитиме не менше, як сто п'ятдесят пасажирів.

Натовп кореспондентів роз'єднав їх, і більше їм поговорити не вдалося.

«А все ж до себе не запросив,— з гіркотою подумав Арсен.— Давно б пора поєднати наші зусилля, а ми працюємо як окремі держави».

Рейс «Ракети» був тріумфальним. По Ростислава приїхав міністр і забрав його з собою. Дороша разом з усіма присутніми на судні прокотили «з вітерцем» по Хімкинському водоймищу, і він мав нагоду пересвідчитися, що Алексеев добився того, чого не зумів колись добитися російський підданий Даломберт. Судно сормовчан не стрибало по воді, а виходило з неї плавно, навіть непомітно для пасажирів.

Коли повернувся в інститут, дослідний катер на підводних крилах, збудований за проєктом Тихого під керівництвом Греська, видався йому незграбною черепахою в порівнянні з архітектурним оформленням «Ракети».

— Не розумію, чому він знову стоїть у дворі? — здивувався Дорош.— Адже ще до мого від'їзду його відправили на дослідну базу.

— Гресько дав йому гучну назву «Універсальний», — сказав Гайовий, — та не зумів забезпечити достатню остійність. Як тільки поставили на нього мотор, центр ваги перемістився вгору, і катер став валким, як ота іграшка Ванька-встанька. Катер чутливий навіть до невеликої хвилі, а коли знявся вітер, наш «Універсальний» перекинувся і пішов на дно. Довелося викликати водолазів, щоб його підняти. Ось і привезли сюди, будуть щось переробляти.

Невдача з катером зробила Греська нестерпним. Тепер усі, навіть Тихий, обурювалися його поведінкою. Якщо до цього професор натягав на себе машкару величності, то тепер його стан був подібний до психозу. Професор навіть не пробував себе стримувати, а накидався на кожного, хто потрапляв йому на очі. Це викликало відповідну реакцію у працівників інституту. Незадоволення, яке назріло давно, переросло у відверте обурення. Група аспірантів написала листа до однієї з центральних газет.

Дорош зайшов у кабінет Романа Кузьмича, щоб розповісти про «Ракету». Гресько аж затрусився, побачивши Арсена.

— Ви... ви ще смієте заходити до мене після всього! Щеня, негідник, кар'єрист!.. Ви хочете зайняти оце крісло? То прошу, прошу!.. — кричав він.

— Та в чому справа? — нічого не розуміючи, запитав спантеличений Дорош.

— Ах, ви нічого не знаєте... А хто написав у «Правду» пасквільного листа на мене? Хто облив мене брудом? А ви нічого не знаєте!.. Я — грубіян, ви не можете зі мною працювати? Я вірець зарозумілого вченого? Вам потрібна людина, здатна до самозречення в науці, яка б могла прощтовхувати ваші прожекти? Так ви писали в своєму листі? — Гресько кричав, тупав ногами, забувши навіть цього разу схопитися за серце.

— Романе Кузьмичу, я нічого ні про який лист не знаю. Певне, все це трапилося, коли я був у Москві. Але, коли хочете, можу сказати одверто все, що вважаю потрібним для поліпшення роботи нашого відділу.

— Ви чули? Він скаже мені все одверто! Хто ви такий, щоб мене повчати? Ви зробіть стільки, як я, переживіть те, що я, молодий чоловіче!

— Але, Романе Кузьмичу, зрозумійте, що нам важко працювати й думати в атмосфері вашої диктатури!

— Важко? То ідіть в інший інститут. Хоч сьогодні!

— Ви давно хочете позбутися мене. Це я знаю. Ви вживаєтесь лише з тими, хто вам ніколи ні в чому не перече. Але, діючи так, людина поволі деградує, перероджується...

— Геть! Ідіть геть! Як ви смієте?!

— З інституту я не піду, це ви запам'ятайте!

Обурений поведінкою Греська, Дорош зайшов до Гайового, розповів про свою розмову з професором.

— Що там за лист був, поясніть мені!

— Група аспірантів Греська справді написала листа до «Правды». Гресько всі ці дні не злавив з телефону, без кінця натискаючи на відповідні кнопки. В кореспондентському пункті нам порадили не надавати широкого розголосу цій справі. Поставимо спочатку звіт Греська на парткомі і одверто поговоримо про всі наші недоліки.

Звіт Греська на парткомі викликав гарячі суперечки. Прибічники Греська намагалися довести, що робота відділу «на висоті», що в інституті все гаразд. Душечкін і Тихий по кілька разів брали слово. Аспіранти і молоді вчені відбувалися переважно репліками. Знаючи крутий характер Греська, вони боялися, як би їх після всього не відчислили з інституту. Дорош одверто говорив про те, що зусилля колективу вчених треба спрямовувати на завдання «далекого прицілу», не боячись братися за важкі теми.

— Хто, як не інститут,— гаряче доводив він,— повинен прокладати шляхи для створення суден великих швидкостей? Судна на підводних крилах у нас поки що лише на папері. Молоді вчені обрали собі цікаву тему екранолетів, які, завдяки «ефектові впливу екрана», могли б набагато збільшити швидкість кораблів-екранопланів. Роман Кузьмич висміяв їхні наміри, охолодив їх. Він хоче спокійного життя, а молодь рветься до нового...

— Я і зараз буду проти екранолетів,— кинув професор з місця.— Навіщо братися за теми, в яких ми завжди будемо почувати себе першокласниками. До того ж у нас немає відповідної бази, лабораторій. Тут можна роками віддавати все і не одержати нічого.

— Ми доб'ємося, що в нас буде відповідна база,— рішуче сказав Дорош.— Пошуки, хай навіть і супроводжувані тимчасовими невдачами, то справжній шлях науковців.

Слово взяв Гайовий.

— Зоряна хвороба,— мовив він, не вказуючи адреси,— така ж небезпечна, як чума. Перевразливлене честолюбство так само небезпечне, як переоцінка своїх можливостей і сил. Треба допомагати людині позбавитися від переоцінки своєї персони, і головне — не видавати зарані ордерів на геніальність... Чи не занадто часто ви, товаришу Душечкін, вживаєте це слово по відношенню до професора Греська? Я не хотів би, щоб у Дороша виникли якісь хворобливі ілюзії. Коли б це трапилося, я перший осмикнув би його. Якщо цього не зробимо ми, рано чи пізно це зробить життя. Шлях в науку не всипаний троляндами, це повинен розуміти кожен з нас. Ми будемо сподіватися, що і професор зробить із всього того, що тут сталося, вірні висновки...

Розлючений Роман Кузьмич ледве доплентався додому, не слухаючи, що йому торохтів на вухо Душечкін. Він задихався від обурення і не міг зрозуміти, чому траплялося

так, що всюди, де б він не працював, колектив повставав проти нього, і він, лишаючись на полі бою одинаком, мусив думати про перехід на інше місце роботи. Куди ж він піде тепер? І раптом відчув себе старим і хворим. Ліг у ліжку і вирішив не вставати, доки не прибіжать, не перепросять його.

Викликав лікаря і, коли той, приїхавши, запитав, на що він скаржиться, застогнав:

— Усе, все болить.

«Піду на пенсію,— остаточно вирішив він.— За законом я маю на це повне право, хоч доктори та академіки ніколи на це право не зважають і працюють до самої смерті. Вони хочуть сміливих тем?.. Будь ласка, хай беруть! Тільки без мене. Я був єдиним ученим у відділі... Якщо я піду на пенсію, відділ можна буде закрити. Хто погодиться їхати сюди з Москви чи Ленінграда? Ось тоді вони згадають про Греська. І вже хто-хто, а Дорош матиме чимало неприємностей. Побачимо, що вони робитимуть самі?»

Прибігши з роботи, Наталка кинулась до ліжка:

— Романе, що з тобою?

— Можете бути задоволені... Добили-таки мене зі своїми Дорошами! Довели до сердечного приступу.

Вона ні про що не розпитувала. Побігла за ліками. Роман Кузьмич приймав таблетки і стогнав.

На ранок знову прийшов лікар. Сам приніс кардіограму та результати аналізів.

— Як бачите, справа не в серці! Кардіограма прекрасна. Аналіз показав підвищену кількість цукру.

— О, значить, розігралася давня хвороба — діабет. Негайно коліть інсулін!

— Процент цукру незначний, можна обійтися...

— Ні, негайно коліть,— наполягав Роман Кузьмич.

— Добре, зробимо вам кілька уколів,— погодився лікар, аби заспокоїти хворого.

Того ж дня Гресько написав довжелезну заяву, в якій просив дирекцію інституту в зв'язку з тяжким захворюванням відпустити його на пенсію.

Дізнавшись про те, що Гресько збирається йти на пенсію, Душечкін негайно прибіг до нього додому.

— Ви знаєте, як усі сполошилися? Це ви здорово їх! Занепокоївся і Дорош, і директор. Що робити з відділом?..

Гресько лежав у ліжку і мовчки дивився на Радія. Тепер він не довіряв навіть йому.

— А ти куди перекинешся? Кому тепер служитимеш?

— Я? — закліпав повіками Радій. — Гадаю, вони придуть ще вас просити. Де ж вони візьмуть вченого з таким ім'ям? Повернетесь ще, Романе Кузьмичу, до нас з тріумфом.

— Ти справді почуваш себе таким хворим, що підеш на пенсію? — спитала Натадка, коли Душечкін пішов.

— А ти гадаєш, що я роблю це комусь на зло?

— То було б надто нерозумно з твого боку, Романе. Боюсь, що зараз твій вихід на пенсію буде розцінений як втеча...

— *Feci, quod potui, faciant meliora potentes!** — роздратовано сказав, відвертаючись до стіни.

Досі професор Гресько вважав: все, що б він не робив, повинно викликати в оточуючих захоплення, що він, як старший вчений, на рахунок якого чимало друкованих праць, має право і обляяти підлеглого, і прочитати йому нотацію при всіх. В його рішенні піти на пенсію була і образа, і бажання похизуватися, і надія, що його попросять-таки залишитися на роботі.

Пробувши тиждень на бюлетені, він нарешті з'явився в інституті. Прочитавши заяву, директор зауважив, що Роман Кузьмич ще дуже молодо виглядає і міг би попра-

* Зробив, що міг, і хай, хто може, зробить краще!

цювати якийсь десяток років. Проте сказано це було без ентузіазму, більше для годиться. Директора ніхто не підтримав, і Роман Кузьмич, прощаючись, відчув, як невимовна гіркота підступила йому до горла, стиснула і не відпустила до самого дому.

Як тільки ступив у хату, в очі впала недопита пляшка коньяку. Рука сама потягнулася до неї, але він пересилив бажання випити і з лютістю жбурнув пляшку через вікно. Ходив по кімнаті, гарячково роздумуючи, що ж тепер робити? Вирішив зібрати й впорядкувати всі свої праці з тим, щоб добитися їх видання. Мова про це вже була у видавництві академії, але тоді йому сказали, що досі практикували повне видання праць лише по смерті вченого.

«Нічого, я таки доб'юся свого ще за життя», — вирішив Роман Кузьмич.

Кілька аспірантів, якими він керував, уже закінчували свої роботи. Дисертацію та автореферат одного з них він узяв додому. Читання їх і написання зауважень зайняло кілька днів. Коли відніс дисертацію в інститут, відчув себе вільним від неприємних для себе обов'язків, які забирала багато часу і не приносили йому ніякого задоволення.

З того пам'ятного дня Роман Кузьмич багато передумав. Підсвідомо розумів, що живе не так, як треба, що мелодії вчені мали рацію ображатися на нього. Звук покрикувати ще на студентів, коли працював в учбовому інституті. Там це впливало, його боялися, хоч і не любили. Так би воно і йшло, коли б не його спроба зрізати на захисті одного аспіранта. Розумів, що це — талант, але, виступаючи з критикою його дисертації, Роман Кузьмич щиро вірив у свою правоту. Лише після того, як відомий, всіма шанований математик розшифрував значення формул, виведених аспірантом, зрозумів, що повів себе як дилетант, та вже було пізно. Він був висміяний привселюдно математиком, якого всі вважали одним із світил

радянської науки. Роман Кузьмич помітив, що авторитет його почав катастрофічно падати, проте поправити справу він уже не міг. А після того, як він спробував вижити з інституту обдарованого кандидата наук, всі оточили його загальним презирством. Тоді він поклав переїхати в щойно створений інститут і очолити один з його відділів. Невелике, зелене місто над Дніпром сподобалось Роману Кузьмичу. Він одержав прекрасну квартиру, придбав машину, гараж. У Греська не було навіть гадки переходити на іншу роботу. Сам не розумів, чому підсвідомо побоювався, що в інституті знайдеться людина здібніша від нього і відітре, затьмарить його собою. Не міг взяти втямки, від чого те йшло. Адже зробив він за життя немало, і хоч починав відчувати, що на нові відкриття вже не здатний, все ж не хотів поступитися місцем будь-кому. Через те, коли набирав аспірантів у свій відділ, не гнався за талановитими. Виняток становив Дорош. Та навіть Дороша він взяв на роботу, сподіваючись, що той буде зобов'язаний йому, Греську, і не посміє виступати проти свого благодійника. Та скоро Роман Кузьмич пересвідчився, що в його відділі з'явився блискучий розум, здатний досягнути все, зроблене ним, Греськом. Дороша не могли задовольнити похвали профанів від науки, він нехтував ними, наживав ворогів, але чесно служив науці, не дбаючи про власні вигоди.

Професор Гресько мав тепер досить часу, щоб переглянути все, зроблене за життя. Прискіпливо перечитував свої друковані роботи, написані ще в учбових інститутах і видані окремими книжками, і якимось особливо чітко бачив, скільки в них було зайвини, яким невимогливым він був до себе, а друкував усе, аби показати, як багато він встиг. У видавництвах сиділи здебільшого люди, які мало розумілися на гідродинаміці і покладалися в основному на рецензії авторитетів. А рецензії ж на свої твори професор Гресько вмів організовувати.

«Що ж з цього можна перевидати?» — думав Роман Кузьмич, перегортаючи сторінки свого «Підручника з теорії корабля». Дивувався, що в ньому стільки зайвого. Так ось чому студенти воліли вчити предмет по конспекту, аніж заглядати в книгу. Він скорочував і викидав цілі сторінки, багато розділів переписував заново.

Особливо причіпливо переглядав він свої праці з морехідності суден. Численні монографії і дослідження інших учених, що з'явилися за останні роки, розбивали частину його висновків, зводили нанівець цілі роки наполегливої праці. Потрібна була неабияка мужність, щоб відмовитися від окремих положень, нещадно викинути все, спростоване практикою.

Наталка йшла з дому рано, приходила пізно, і Роман Кузьмич її майже не бачив. Вночі, лежачи на дивані або працюючи, чув, як вона обережно відчиняла двері, заходила до Груні, про щось там розмовляла. Потім у ванні шуміла вода. Вимившись, дружина якийсь час читала й засинала раніше за нього. Та йому лише здавалося, що Наталка спить. Сон її був чутливий, вона вловлювала найменше шарудіння в його кімнаті. Груня була тепер підкреслено уважною до Романа Кузьмича. Готувала його найулюбленіші страви, до яких він ледь доторкався. Навіть апетит у Романа Кузьмича пропав.

Щоб показати, що він ображений, Роман Кузьмич замкнувся від цілого світу на ключ.

Вихід на пенсію кожна людина переживає болісно. Роман Кузьмич сприйняв це особливо гостро, бо справді міг ще працювати, читати лекції, хоч розумів: за серйозні наукові пошуки йому вже краще не братися. Жалкував за тим, що пам'ять його дещо притупилася, але й не міг примиритися з тим, що величезний багаж знань, набутий ним протягом життя, поволі вивітрюється, не приносячи нікому користі. З гіркотою відзначив, що тепер у нього зрідка

бували тільки Душечкін і Тихий. Вони, як і раніше, доповідали професорові про справи в інституті. Гресько уже не гримав на них, а розмовляв з не властивою йому апатією в голосі. Здавалося, що інститутські справи йому байдужі, що він лише з чемності вислуховує довжелезні інформації Душечкіна.

За цей час в інституті сталося чимало змін.

Арсен Дорош блискуче захистив докторську дисертацію з гідродинаміки підводного крила. Тепер він очолював відділ гідродинаміки суден великих швидкостей, тобто займав колишню посаду Греська. Він не тільки поміняв назву відділу, а й енергійно взявся за перегляд тематики, скасовуючи застарілі теми і докладаючи всіх сил, щоб зацікавити вчених і аспірантів найновішими проблемами.

— Ніяк не можу звикнути, що у вашому кабінеті сидить той вискочка, — обурювався Душечкін, сподіваючись зачепити за живе Греська. — Уявляєте, те, над чим ми з вами працювали, Дорош оголосив пройденим етапом. Мені пропонують тягати в басейні дохлих риб: Арсену, бачте, захотілося дізнатись, чому оті клятї дельфіни і меч-риби плавають з такою рекордною швидкістю.

— Значить, він буде займатися ще й гідробіонікою, — здивувався Роман Кузьмич. — Над дельфінами давно б'ються вчені світу, та нікому не вдалося вирвати у Нептуна його таємницю. Не думаю, щоб це пощастило Арсену з його молодиками.

— Знаю лише одне, що рух хвоста дельфіна Дорош уже описав математично і збирається робити якусь нову модель.

Професор Гресько одержав запрошення на захист докторської дисертації Дорошем, але не пішов. Та як тільки дисертація була надрукована, він кілька днів прискіпливо перечитував її. Коли зайшли Душечкін і Тихий, професор саме підкреслював у ній все, що вважав сумнівним.

— Товстелезна книга Дороша зіплена з математичних формул. Не певен, що ці математичні викладки принесуть практичну користь для інженерів, які проектують судна на підводних крилах, — сказав Радій, сідаючи на край стільця. Він добре знав, що виведена Дорошем формула підйомної сили крила і його опору має досить простий вигляд, що нею вже можуть користуватися проєктанти, і все ж говорив не те, що думав.

— Одверто кажучи, я ніколи не сподівався, що Дорош так скоро захистить докторську, — ледь подолав у собі почуття заздрості Гресько.

— У моїй практиці це перший випадок, щоб тема докторської і кандидатської дисертацій збігалися, — обережно встрияв у розмову Тихий.

— Дорош сам підкреслив складність завдання, за яке він узявся, — думав уголос Гресько. — Методи розрахунку гідродинаміки підводного крила набагато складніші за методи аеродинаміки і вимагають більших затрат часу. Якщо для одержання інформації по підйомній силі та індуктивному опору крила літака досить розв'язати одне інтегро-диференціальне рівняння для однієї системи вихідних даних, то відповідна інформація для підводного крила потребує 20—30 систем вихідних даних, що визначають різні режими руху. Такі розрахунки можна виконати лише при широкому використанні швидкодіючих електронних обчислювальних машин. Дорош підкреслює, що досі немає такої праці, в якій би систематично і повно викладалися основні питання гідродинаміки підводного крила. Він запевняє, що його монографія є першою спробою в цьому напрямі. Нічого собі монографія, — бурчить професор, — на півтисячі сторінок. Хотів би я бачити людину, яка б прочитала її від початку до кінця. Пройде багато часу, доки його дослідження дійдуть до робочого стола інженера.

Наталка, яка була в іншій кімнаті, не витримала.

— Не бачу нічого дивного в цьому,— мовила вона, з'являючись на порозі і вітаючись з усіма.— Адже розрахунок підводного крила — річ в багато разів складніша, ніж розрахунок крила літака...

Наталка вся кипіла від обурення на Душечкіна, який шукав у роботах Дороша ахіллесову п'яту.

— Ми ще побачимо, чи затвердить його докторську пленум ВАК. Дорош узяв ідеальний випадок, не враховуючи в'язкості рідини. Чимало його висновків ще треба підтвердити експериментами,— вигукує Душечкін.— А в отих рівняннях Лапласа, аналітичних функціях та інтегралах Коші-Лагранжа, якими рясніють сторінки його книги, сам чорт ногу зламає!

Душечкін був радий підхопити всі аргументи Греська, спрямовані проти Дороша. Та Роман Кузьмич сьогодні був мовчазний. Завтра Душечкін, де тільки можна, паплюжитиме дослідження Дороша. Радію трудно зізнатися, що він не тільки задрить Дорошу, а й боїться, що з приходом талановитого вченого на місце Греська йому доведеться самому піти з інституту.

Останнім часом Радій просто не пізнає професора, не знає, як до нього підступити. Зараз він топчеться круг професорового столу, хоче щось сказати і не наслідуюється.

— Романе Кузьмичу,— нарешті видавлює з себе.— У Москві роботу Дороша, напевне, читатиме добре вам знайомий академік... Досить вам черкнути йому кілька слів, охарактеризувати Дороша самі знаєте, з якого боку... Я певен, що робота його пролежала б довгенько там...

— Ну, а ви чому ж мовчите, Любиме?— раптом звернувся Гресько до Тихого.— Вам, певне, теж хочеться, щоб робота Дороша пролежала у ВАК, доки ви нарешті напишете свою дисертацію? А якщо ви зовсім її не напишете?

— Що? — витріщився Любим. — Як то не напишу? Я доконче мушу написати, бо інакше мене відчислять з інституту.

— Значить, це не ви порадили Радію, як підставити ногу Дорошеві, це він сам доп'яв?

— Я й не смів про таке і подумати, — тремтячим голо- сом вимовив Тихий.

— Яке паскудство! — визвірився Роман Кузьмич на Душечкіна. — Він піднявся, обличчя його побагровіло від обурення. — Геть звідси! Геть! І скажи усім, якщо зверну- ться до мене, я дам тільки позитивну оцінку роботі Доро- ша. Тільки позитивну!

Душечкін, задкуючи, відходив до дверей. Він відмов- лявся розуміти Греська. Досі професор виявляв явне неза- доволення Дорошем, і раптом такий вибух...

— Романе Кузьмичу, пробачте, якщо я щось не до ладу...

— Нічого ви не второпали, — гукнув йому вслід про- фесор. — І не набридайте мені більше зі своїми доносами. Чуєте?

Та Душечкін того вже не чув. Він біг по мокрому ас- фальту, не знаючи, як йому завтра триматися в інституті.

Досі Наталка вичікувала, як поведеться Роман Кузь- мич. Ніяк не могла подолати в собі почуття відрази до чо- ловіка за те, що той малодушно залишив роботу, прики- нувшись хворим. Велика пенсія давала йому змогу жити спокійно, робити, що захоче. Він досягнув усього, чого міг бажати, одержав від життя всі блага і тепер поволі переви- давав свої праці, «стриг купони від минулих заслуг», як колись влучно сказав Дорош.

Пробувала говорити з чоловіком, але завжди натика- лася на стіну недовіри, мовби це була зовсім чужа людина. Він не розкривав їй своїх планів надалі, не говорив нічо- го про майбутнє. Те, що так безцеремонно випровадив

Душечкіна, породило надію, що не все ще втрачено. Ки- нулася до Романа Кузьмича:

— Я знала, що ти нарешті оціниш Душечкіна, як він того заслуговує.

— Той телепень хотів підбити мене на підлість.

В голосі його почулася якась непевність. Наталка зро- зуміла. Він все-таки хоче поразки Дороша, але не бажає робити це своїми руками. Може, вагається.

— Я сьогодні була в інституті, говорила з директо- ром. Він просить, щоб ти погодився консультувати аспі- рантів. Вони навіть можуть приходити сюди.

— Відчули, що я потрібний?.. А я зрозумів, що вони мені не потрібні.

— Романе, не можна себе ставити над колективом.

Він мовчки взяв рушницю, патронташ.

— Іду на полювання. Не знаю, як там вони, а я почу- ваю себе непогано.

З дружиною навіть не попрощався. Був чужим і дале- ким, немовби жив зовсім іншим життям і все минуле хотів викреслити з пам'яті.

XIV

Як тільки Гресько вийшов на пенсію, Дорошеві було запропоновано очолити відділ. Він погодився на пропози- цію директора, бо розумів, що в інституті нема людини, яка могла б поставити на справді науковій основі роботу відділу великих швидкостей. Арсен одразу ж звелів ви- нести з кабінету масивні фотелі і поставити дошку для писання на ній крейдою. В його нову обитель заходили всі без дзвінка і спеціального виклику. Ніхто навіть не встиг помітити, як сталося, що кабінет Дороша перетворився на штаб наукової думки.

Біля дошки, списаної формулами, завжди точилися гострі суперечки. Сторонній не зміг би визначити, хто з тих, що сперечалися, був підлеглий, а хто начальник. Тут брали верх лише кмітливість і розум. Дорош, як правило, перемагав, але коли відчував, що помилився, не наполягав на своєму, а визнавав істину. Та найчастіше його можна було бачити в лабораторіях. Він намагався у все вникати, ставив разом з аспірантами досліди, допомагав вивести нову формулу, довести до кінця випробування моделі. Всі називали його лише по імені і на «ти», та від цього пошана до керівника не була меншою.

Треба було міняти напрям роботи всього інституту. Боротьба за високі швидкості на воді йшла не лише шляхом створення суден на підводних крилах. Сормовчани вже мізкували над проектуванням експресів на повітряній подушці, Арсену ж не давала спокою його давня мрія про екранолети. Для перевірки своїх попередніх розрахунків він вирішив зацікавити студентів-практикантів.

— Хай темою вашої дипломної роботи буде екранолет. Розподіліть між собою обов'язки і проектуйте!

Група дипломантів охоче взялася за це завдання. Арсен часто просиджував з ними до світання, метикував над вирішенням того, що ні в яких друкованих джерелах знайти було неможливо. Робота велася неторованими шляхами, учні училися разом з учителем. Нарешті модель екранолета була збудована. Її випробування на одному з лиманів дало вірадрні результати. Ця робота показала, хто з юнаків має нахил до науки, кому краще йти на завод. Одного із найздібніших хлопців, Валерія Гемберу, який підготував до захисту дипломну роботу «Подовжна статична остійність екранолета», Дорош призначив за старшого на експериментальній базі.

Душечкін знав, що робота, якою він займався стільки років, тепер до плану не ввійде. Він поспішив завчасно

піти з інституту, не дожидаючись, доки його виженуть. Наостанку спробував ужалити Дороша:

— А вашу докторську так ще й досі не затвердила Всесоюзна атестаційна комісія. Недарма один із учнів Бернуллі сказав: «Гідромеханіка наука зело мудрствующа, але не завжди певна у своїх висновках».

Та Дорош не звернув ніякої уваги на його слова. Його вже підхопили аспіранти, що збиралися в експедицію і чекали на нього. Галасливі, енергійні, вони просили Арсена негайно їхати на плавучу «Лабораторію».

На роботі, між людьми, Наталці легше дихається і працюється. Дорош доручив їй вести випробування моделі заводського сейнера.

— Знову заводські інженери просять допомогти. Гадаю, ви самі справитесь з цією роботою.

На командному містку Наталка керує лаборантами. В басейні — шторм до п'яти балів. Грізні водяні вали розбиваються об борти сейнера, але не дістають до верхньої палуби. На ходовому візку, що рухається над водою по рейках, установлене фотооко. Воно фіксує картину шторму: висоту, довжину і профіль хвиль.

— Тепер, коли ми маємо всі прилади, випробування вести значно легше, ніж раніше, — каже Осадча лаборантам.

Вона дає команду механікові — хвилеутворювач зупиняється. Скоро на воді настає цілковитий штиль. В основному картина для неї ясна. Провівши відповідні розрахунки, Осадча йде до Дороша.

— А що, коли звернутися за консультацією до Романа Кузьмича. Вивести його чимось із того стану, в якому він зараз перебуває. Мені жаль Романа Кузьмича, хоч його поведінки я не можу збагнути...

— Я певен, що він жде мене з покайнням, як грішника. Але каятися я не збираюся. В інституті є посада консультанта, якщо він погодиться — нехай працює!

Наталка поспішає додому. Там, за важкими шторами, походить по кімнаті Роман Кузьмич. Часом він підходить до вікна, дивиться на величезну інститутську територію. Здалека йому видно, як споруджують дослідний лоток. За короткий час там змодельювали всю річкову систему України. Роман Кузьмич пізнає Білоконя в білому парусиновому костюмі. Той дає команду включити насоси, і вода заповняє русла рік і моря. «А він майже на десять років старіший за мене, — думає з гіркотою Гресько. — Чи розв'язав його відділ проблему зацвітання води у штучних водоймищах? Білокінь вимагав поставити скрізь дамби, що мали захищати від надмірного zalивання родючих земель і пасовиськ. Чи добився він свого?..» Десь у глибині свідомості професора вже зріло відчуття, що він не мислить себе поза інститутом.

Напружений, підтягнутий, він день у день ждав, що ось відчиняться двері і в кімнату увійде сам директор, буде довго його умовляти повернутися в інститут. Без нього там усе летить шкереберть. Ці молоді вискочки зовсім заплуталися... Але час ішов, а ніхто не приходив просити. Гресько вже знав, чого досягнув Дорош, бо не раз перечитав його дослідження.

Наталка застукала його зненацька. Вона ввійшла саме тоді, коли Роман Кузьмич пильно вдивлявся, як із глини і піску аспірант Білоконя виводив біля Київського моря дамбу. Він відскочив од вікна...

— Романо, нам потрібна консультація. Тебе запросив сам Дорош. Сподіваюсь, ти не відмовиш?..

Роман Кузьмич неохоче зодягає кітель. Тільки Наталка може помітити, як він хвилюється. Йому дуже важко йти до інституту, але він примушує себе. Треба переступити цей рубікон!

В дослідному басейні він просить зробити повторний пробіг моделі сейнера, уважно розглядає хвилеутворення,

вивчає показання приладів. Професор на око бачить, як поводить себе морський корабель.

— Що ж, заводські конструктори вибрали вдалі обводи. При рухові в штильову погоду швидкість хороша. Але доведеться трохи поліпшити обводи кормової частини, щоб пом'якшити удари хвиль об корпус.

Роман Кузьмич сумно дивиться на воду в довгій бетонній ванні. Поволі сходить із командного містка.

— Будували за моїм проектом,— говорить він.— Скільки тут випробувано моделей вантажних і пасажирських теплоходів, водометних суден! Скільки раз ганяли ми їх на повноводді і мілководді, на течії і проти течії з надкритичними швидкостями! А довелося самому сісти на міліну...

«Ось коли він здався»,— думає Наталка, підтримуючи Романа за лікоть. Розуміючи, що він уже жалкує про сказане, вона робить вигляд, ніби нічого не чула. Назустріч їм іде Дорош. Він перший простягає Греськові руку:

— Може, почуваете себе краще і згодніся б піти до нас на посаду консультанта?

Професор давно вже нудиться без колективу. Він багато пережив, багато чого зрозумів і, напевне, почав би працювати сумлінніше, але характер, що формувався роками, не так легко переробити.

— Ні, я все ще хворий... Та чи й потрібний я? Бачу, ви тут і самі прекрасно справляєтесь. До того ж ви сягнули тепер в область аеродинаміки, а я — звичайнісінький моряк, все життя мав справу з водою...

— Нічого не поробиш, треба,— каже Дорош.— Самі добре знаєте, що сучасна гідродинаміка немислима без аеродинаміки, математики, технічної теплофізики, фізичної хімії, які виступають як грані однієї науки. Тому доводиться налагоджувати тісні зв'язки з багатьма науковими установами.

— От бачите, я вже для цього старий. Вам — і карти в руки!

Гресько йде з дослідного басейну, високо тримаючи голову. Він і тепер не скидає морської форми, яку носив, працюючи у водному інституті.

«А Роман Кузьмич все ж таки залишає свій пост, як адмірал», — думає Арсен, проводжаючи професора поглядом.

...Для координування зусиль учених багатьох інститутів Дорош вирішив скликати наукову конференцію з гідродинаміки підводного крила. На ній ставилися також доповіді науковців, які опрацьовували теорію екранолетів. За три дні в актовому залі інституту було прочитано кілька десятків доповідей видатних дослідників. Учені ілюстрували свої доповіді кінофільмами. На стінах і дошках розвішувалися ватманські листи з діаграмами і формулами. Здавалося, припорошені сивиною, з великим досвідом люди захищають перед молодими слухачами свої дисертації.

Задовго до цього дня Дорош подзвонив Греськові, запрошуючи взяти участь у конференції.

— Не бачу в цьому потреби. Я людина хвора. До того ж ваші задачки мене не цікавлять!

Дорош розумів, що Гресько любив сам доповідати, а не вислуховувати когось. А виступати зараз він не мав з чим. Та відсутності на конференції Греська ніхто й не помітив. Тільки Наталці було дуже гірко, що він не зміг зламати свою гордість і не прийшов на конференцію хоч би слухачем.

Дорош доповідав про рух довільно видовженого крила поблизу екрана. Говорив спокійно, по-діловому. В перерві до нього підійшов кореспондент однієї з республіканських газет.

— Чи не могли б ви розповісти, яке практичне значення матимуть нові дослідження, про які ви щойно говорили?

— Давайте підійдемо в одну з наших лабораторій. Там можна буде краще у всьому розібратися,— запропонував Дорош.

У лабораторії стояв довгий металевий лоток, на стендах — кілька невеликих моделей екранолета.

— Ось тут ми випробовуємо наші моделі. Гадаю, вам не треба пояснювати, що під натиском таких суперників, як авіація і залізничні експresi, водний транспорт поступово втрачає ті позиції, які колись мав. Проблема збільшення швидкостей для нього є питанням життя і смерті. Ми першими в світі почали серійну побудову теплоходів на підводних крилах. Зараз група вчених нашого інституту працює над проблемами, пов'язаними з екранолетами.

— Поясніть мені, що це таке,— попросив кореспондент.

— Ще на зорі авіації інженери звернули увагу на те, що крила літака, який рухається поблизу води чи землі, мають більшу підйомну силу, ніж на висоті. Це явище дістало назву «ефект впливу землі», або «ефект впливу екрана».— Дорош підвів кореспондента до малюнка, на якому було зображено профіль крила і потік, що його обтікає.— Однією з причин впливу екрана є виникнення під крилом пружної повітряної подушки. Крило, рухаючись близько поверхні, мовби підминає під себе зустрічний потік повітря; завдяки цьому під крилом утворюється сфера підвищеного тиску. В результаті на крило, що рухається поблизу «екрана», діє більша підйомна сила, ніж на крило, що рухається на висоті. Крім того, екран викликає зміну всієї картини обтікання крила, і при цьому теж збільшується підйомна сила і зменшується лобовий опір середовища.

— І це явище ви помітили першим? — запитав кореспондент.

— Ні, що ви! Це явище відоме вже більше сорока років. Воно послужило однією з причин аварії важкого літака «Терент Триплейн». Погляньте на цей графік. Ви бачите, що при висотах польоту крила, менших за одну десятю довжини його хорди, вплив екрана настільки значний, що аеродинамічна якість його стає в кілька разів більшою, ніж у звичайних існуючих зараз літаків. Врахувавши це, ряд закордонних фірм працює зараз над створенням екранопланів — океанських лайнерів. Такий лайнер повинен ширяти над хвилями, себто летіти на досить великій відстані від води. А щоб зберегти при цьому ефект впливу екрана, розмір крила повинен бути значним.

Кореспондент, витягнувши блокнот, щось швидко писав і вдавав, що йому все зрозуміло.

— А що, коли б таке крило та використати як корпус великого океанського лайнера? Це одне з рішень проблеми. А їх може бути десятки. Беручи курс на створення великих лайнерів, здатних забезпечити швидкість у кілька сот кілометрів, ми поки що ведемо експерименти на моделях з допомогою невеликих дослідних самохідних катерів. Зараз я працюю над розв'язанням задачі «Нестационарного руху крила із змінною відстанню від екрана». Боюсь, що, коли я почну пояснювати вам усю цю математику, ви втечете світ за очі, — усміхаючись, зауважив Арсен.

— Як же мені описати цей екранолет майбутнього для наших читачів? — розгубився кореспондент.

— Уявіть собі корпус лайнера у формі крила літака. Він іде спочатку по воді, як звичайний корабель. При відповідній швидкості підводні крила піднімають його над водою. Швидкість зростає, і сам корпус набуває підйомної сили. Завдяки цьому навантаження на підводні крила значно зменшиться. Такому водолету не страшні шторми.

Хвилі не дістануть до його корпусу навіть своїми гребенями. Йому не потрібні великі глибини. Подібні екранолети, за попередніми розрахунками, можуть мати швидкості до чотирьохсот кілометрів на годину і будуть набагато економічніші за звичайні океанські лайнери.

— Все це дивовижно, фантастично! — захоплено вигукнув кореспондент. — О, коли б у нас був письменник, подібний до Герберта Уеллса, він використав би цю тему для нового фантастичного роману.

А наступного дня в газеті з'явилася невеличка інформація на кілька рядочків про роботу вчених над кораблями майбутнього. Арсен пожалкував за часом, витраченим на розмову з кореспондентом. Той, мабуть, мало що втратив і замість розгорнутої статті дав невеличке есе.

— Наука — це, брат, не футбол, — сказав один з аспірантів, показуючи Арсенові газету. — Кожен удар футболіста описаний з більшими подробицями, ніж робота нашої наукової конференції.

— Вчених не можна балувати славою, інакше вони перетворюються на греськів, — гірко мовив Дорош. — Дякуйте, що я не розповів йому про наші невдачі з першими моделями екранолета, а то б він, напевно, про це написав з великим ентузіазмом.

Чутки про те, що модель першого дослідного екранолета з авіаційним мотором не змогла піднятися над водою, дійшли і до Греська. Здавалося, він смакував невдачу молодих учених. Йому навіть не спало на думку піти до них, розібратися, в чому там справа, чимось допомогти.

Дорош розумів, що успіх проведення дослідів залежить у великій мірі і від технічної оснастки науково-експериментальної бази. Він доклав чимало зусиль, щоб добути кошти на побудову і проектування унікальної гідродинамічної лабораторії.

А поки що в розпорядженні чималої групи вчених була невеличка, метрів на двісті, дільниця на березі моря.

Науково-експериментальна база нагадувала літній військовий табір. Тут стояло кілька палаток з розкладушками, фанерне приміщення для захисту моделей від дощу, будка з газовою плитою для готування страви. Справжнім святом для Дороша був день, коли інститутіві пощастило одержати невеличкий теплохід, який негайно був обладнаний під плавучу лабораторію. Тепер працівники інституту мали на чому добиратися до своєї експериментальної бази. На теплоході можна було зробити сяку-таку майстерню, а в негоду сховатися і переспати в каютах.

Є люди, які гадають, що в науці вже все відкрито, що вони народилися надто пізно і вже не зможуть стати ні Едісонами, ні Ейнштейнами. Дорош знав, що природа має багато таємниць, повз які ми часом байдуже проходимо, але варто глибше зазирнути в суть явища, і для нас відкриваються двері цих таємниць. Він багато думав над тим, по якому шляху краще йти до завоювання великих швидкостей на воді. Нові експериментальні теплоходи на підводних крилах обіцяли збільшити швидкість до ста шістьдесяти кілометрів на годину. Таких результатів досягнуто через те, що корпус судна з допомогою підводних крил підняли над водою. А як бути з суднами водотоннажними, як зменшити для них опір води і тим самим збільшити їх швидкості? Хвилевого опору можна уникнути, якщо збудувати підводні пасажирські лайнери. Та це питання далекого майбутнього.

На початку минулого століття німецький вчений Людвіг Прандтль довів, що невеликі сили тертя води об корпус різко зростають із збільшенням швидкості. Завдяки в'язкості води корпус судна оточений пограничним шаром, який при малих швидкостях корабля рухається спокійно, ламінарно. Із збільшенням швидкості ламінарний погра-

ничний шар на більшій частині корпусу стає вихровим, або турбулентним. Опір тертя збільшується в кілька разів. Це і спричиняється до того, що навіть велетенські морські лайнери мають порівняно невеликі швидкості.

Як навчитися керувати отим пограничним шаром? Теоретичні і експериментальні дослідження показали, що коли в підводній частині корпусу зробити отвори і через них відсмоктувати воду зсередини пароплава потужною помпою, то більшу частину корпусу буде оточувати ламінарний шар, себто такий, де немає зриву струменів, і опір судна різко знизиться. Вчені вже розробляли півнатурні моделі такої відсмоктуючої системи. Це була лише одна із спроб завоювання швидкості на воді.

«Природа — вічний вчитель людини. Чи не звернутися б нам до гідробіоніки? — думав Дорош. — Адже існує думка, що риби доводиться долати значно менший опір води, аніж мертвим тілам подібної форми. За рахунок чого тунець пливе у морі із швидкістю дев'яносто кілометрів на годину, а риба-меч, яка полює на тунця, з швидкістю близько ста тридцяти кілометрів? Ученим досі не вдалося розгадати секрету швидкого руху риб під водою. Тільки для неуків тут все ясно. Для вченого ж знайти секрет — це значить розрахувати і побудувати судно, яке при потужності, рівнозначній мускульній силі тунця, набирало б його швидкість».

Дослідники встановили, що якби тунець долав такий самий опір, як модель тієї ж форми, то його потужність мала б дорівнювати ста кінським силам. Де ж такий силі розміститися у м'язах порівняно невеликої риби? Висновок один: риби і дельфіни якимсь чином забезпечують зменшення гідродинамічного опору, вони не дають створюватися на своєму тілі вихровому пограничному шару.

— Візьміться за цю проблему, — пропонує Дорош Наталці і ще двом аспірантам. — Велику швидкість морських

сравнів і риб можна пояснити тим, що на поверхні їхньої шкіри має місце ламінарне обтікання, тоді як на відповідних твердих моделях при тій же швидкості обтікання виявляється турбулентним. Отже, розгадка великих швидкостей риб лежить у розгадці того, як риби забезпечують ламінарне обтікання поверхні при великих швидкостях руху.

Всі троє погодилися, що проблема дуже цікава. Вони наполегливо взялися вивчати все зроблене науковцями у цій галузі. Наталка завалила свою кімнату книгами про риб. Роман Кузьмич скептично ставився до її нового захоплення, але вона була впертою.

— Що ти читаєш?

— «Таємницю синього кашалота...»

— Хіба це наукова книга?

— Ні, не наукова, але в ній є важливі дані для гідробіоніка. Я прочитала книгу «Людина і дельфін» Чарльза Лілла і, уяви собі, знайшла там немало корисного для себе.

— А чи знаєш ти, що американський вчений Крамер змодельював шкіру дельфіна при допомозі пористої гуми? Газети роздзвонили, що це зменшило опір моделі вдвоє. А потім виявилось, що ця модель при іншій швидкості має опір більший, ніж тверда модель. Чи усвідомлюєш ти всю складність завдання?

— З невдач Крамера можна зробити висновок, що пружно демпфіруючі властивості моделі повинні настроюватись на різну швидкість.

— Але ж при русі моделі на її поверхні в різних точках течія теж має перемінну швидкість. Як бачиш, справа ускладнюється.

— Перш за все ми перевіримо самого Макса Крамера, — каже Наталка. — Ми не певні, що ті публікації не є звичайною, прийнятою в Америці саморекламою. А потім уже будемо щось робити далі. Все це надзвичайно цікаво. Мені пропонують їхати в експедицію на Чорне море.

Я збираюся провести там усю свою відпустку. Наловимо дельфінів, дістанемо тунців і будемо займатися дослідженнями, поки чогось не доб'ємося. Може, і ти пойдеш з нами?

— Ні, я вже старий для такого вояжу. Маю багато роботи у видавництві, де виходить моя книга. — Він вийняв із шухляди стола надрукований на бланку лист директора одного з морських інститутів. — Мені пропонують читати гідродинаміку. Можливо, поїду. Не можу допустити, щоб усе, набуте десятиріччями, пішло зі мною в могилу...

XV

На експериментальній базі аспіранти жили, як робітники: самі варили їсти, самі прибирали в палатках. Так було доти, поки над ними не зжалілася кароока Гаїна. Вона добровільно взяла на себе обов'язки кока. Саме так, по-корабельному, і звеліла величати себе, мовляв, кок звучить куди пристойніше, ніж оте — кухар. З дисертацією у Гаїни так нічого й не вийшло. Вона давно була оформлена на посаду проєктанта, креслила і конструювала стенди, моделі, графіки, допомагала науковцям вести розрахунки і вписувати в передруковані матеріали формули. Гаїнку всі любили і ніяк не могли без неї обходитися. Варто їй було захворіти, як виявлялося: у всіх стільки чорнової роботи, що не встигали навіть вгору глянути. В інституті знали, що дівчина безнадійно закохана в Дороша. Проте ніхто не наважувався хоча б словом кольнути її почуття. Арсен не звертав на Гаїну найменшої уваги, і вона, будши гордячкою, не набивалася йому в супутниці. Але коли Арсену бувало сутужно, вона першою приходила на допомогу. Ось і тепер Гаїна вирушила в експедицію Дороша, аби стати нянькою й куховаркою для двадцятьох заклопотаних фанатиків.

Тільки опинившись віч-на-віч із газовою плитою, збагнула, що насправді не вміє аж нічогоісінько приготувати, окрім борщів і омлетів. Та зголоднілі хлопці блискавично знищували все, що Гаїнка ставила на стіл. День, другий, третій... А потім, лукаво поглядаючи на симпатичного кока, почали запитувати:

— Невже знову борщ?

Хтось із них роздобув кулінарну книгу і під час обіду урочисто подарував її коку. Гаїна читала всю ніч, розгубилася серед великої кількості рецептів, як готувати страви, і зовсім сердито вигукнула:

— Хай вони подавляться! Невже на світі є такий ненажера, що перепробував усі оці страви? Цікаво подивитися, що б він робив, коли б усе це довелося готувати йому самому?

— Слухай, Гаїно! Якщо не навчишся готувати обіди, доведеться замінити тебе Гераськом,— з властивою йому сухістю якось сказав Дорош.

Гераськом звали підлітка-модельщика, який, поклавши вступити до інституту, розбив свою пошарпану палатку біля табору і допомагав у всьому науковцям.

Гаїна довго думала, чим би здивувати хлопців.

Щонеділі черговий їздив на базар за продуктами. Одного разу купили сиру, і Гаїна оголосила, що збирається приготувати ліниві вареники. Всі задалегідь облизувалися, смакуючи нову страву. Коли ж ті гемонські вареники збилися в одну велетенську галушку, дівчина мало не заплакала. Вона виловила їх ополоником, порізала на шматки і, виявляючи надзвичайну винахідливість, вигукнула:

— Сьогодні будемо їсти запорозькі галушки з сиром.

Пригода ця скоро забулася. Гаїна вже навчилася готувати і ліниві й справжні вареники, а Дорош все глузував з неї, запевняючи, що жоден чоловік не наважиться одружитися з дівчиною, яка все життя годуватиме його запорозькими галушками.

Гаїна принесла в жертву Арсену навіть свою зачіску «бабету». Її треба було ладнати дуже довго, а Дорош вимагав від усіх оперативності. Дівчина почала носити просту гладеньку зачіску. Копіюючи Дороша, вона говорила: «Людина, яка вирішила присвятити себе науці, повинна зачісуватися просто, одягатися строго і бути аскетом». При цьому вона комічно піднімала палець вгору, пирскала зі сміху, пускаючи очима бісики. Всі розуміли, що вже хто-хто, а Гаїнка аскетом ніколи не буде!

Для буксирування моделей екранолетів Дорош роздобув швидкісний катер на підводних крилах. Йому дали назву «Інтеграл».

— Так можна назвати собаку, а не катер,— кепкувала Гаїна.— Немає у вас, хлопці, ні крихітки фантазії...

Роль штурвального на катері і завгоспа експериментальної бази виконував Валерка. Від щоденної біганини по грузькому піску він став худим і довгим, мов шпала. Його ніяк не можна було загнати в палатку. Навіть на дощі і вечорами при місяці він щось майстрував, дивуючи своєю ретельністю навіть Дороша.

Цього разу погода стояла тиха, сонячна. Наукова лабораторія вже кілька днів збиралася вирушити на експериментальну базу, а машини все не було. В майстернях інституту аспіранти закінчували новий варіант крила; майстри не встигали з дослідними стендами та моделями, і Дорош зі своїми помічниками працювали не розгинаючи спин. Руки їх були в мозолях від незвичної роботи. Вадим натер собі водянки, але продовжував орудувати рубанком. Арсен навіть рідко бував удома, а спав на столі в лабораторії.

За попередніми розрахунками екранолет на чотириста пасажирів мав важити не менше трьохсот тонн і розвивати швидкість до кількох сот кілометрів. В екранолеті найголовніше — самостабілізація руху. Для подовжньої остійності,

щоб екранолет не клював носом, передбачили відповідну аеродинамічну схему. Роль стабілізатора поклали на порівняно невелике носове крило.

Дорош запропонував сконструювати крило із зворотною V-образністю. Арсен вважав, що саме таке крило, загнуті кінці якого будуть заміняти кінцеві шайби і утримувати повітряну подушку, дасть сподівані результати. Коли закінчили розрахунки і креслення крила, заходилися будувати його. Це був найтяжчий етап. Інститутські майстерні все ще були недостатньо обладнані, більшість робіт доводилося виконувати вручну. Маловіри радили повернутися до звичайного авіаційного профілю. Та коли збудували крило, виявилось, що воно дає прекрасний ефект, а самостабілізація можлива при певних кутах атаки.

— Спробуємо зробити ще такий профіль,— накреслив Арсен криву.

Коли нове крило було готове, Дорош дав команду негайно їхати не обідавши. Йому кортіло сьогодні ж провести випробування.

— Пообідаємо на судні.

Вулицями гарячого міста поспішали на пристань. Вже сидючи на палубі теплохода, уплітали ковбасу з огірками і запивали пивом. Теплохід чалапав до експериментальної бази добрих кілька годин. Ще година пішла на те, щоб зняти старі крила і поставити нові. Фюзеляж зроблений так, щоб можна було легко змінювати відстань між крилами і кути атаки. На критому стенді одна під одною підвішені моделі екранолета. Дослідникам не раз вже довелося міняти параметри крил, відстань їх по довжині фюзеляжу.

Любим Тихий прикріплює до моделі екранолета химерні на вигляд підводні крила. Їхній екранолет відмінний від існуючих типів уже тим, що в ньому вчені вирішили для повного виведення корпусу з води використати підйомну силу занурених у воду підводних крил сегментного профілю.

Любим Терешкович і під керівництвом Дороша працює так само сумлінно, як колись працював у Греська. Виявилось, що талант керівника був необхідним для багатьох, як вітер для парусів.

— Арсене, ви геніальний,— любить повторювати Тихий, забуваючи, що ці ж самі слова він нещодавно говорив Роману Кузьмичу.

Дорош сердиться:

— Любиме Терешковичу, прошу вас забути свою банальну фразу.

Сьогодні в Дороша на вилицях нервово грають жовна, піт градом котиться з лоба. В таку спеку добре відпочивати десь на березі моря, але він вирішив не брати відпустки, доки не впевниться, що багаторічні пошуки нарешті увінчалися успіхом. Арсен бере на плечі досить важку модель екранолета і, зігнувшись, несе її до катера «Інтеграл».

— Арсене, ви ж не Микула Селянинович, можна було б попросити когось допомогти,— співчутливо зауважує Гаїна.

З'єднаний з моделлю трос прив'язали до кронштейна, шарнірно закріпленого на борту «Інтеграла».

— Скоріше! — підганяє Дорош.— З півночі подує вітер, і погода щохвилини може змінитися.

Він сам сідає біля штурвалу: сьогодні він вестиме «Інтеграл» на максимальній швидкості. Хвилина, друга... Білі розбіжні хвилі велетенськими козацькими вусами лягають за катером.

Поки що модель їде по воді. Опір води її рухові такий самий, як водотоннажного судна.

— Це стартовий хід екранолета,— каже Дорош.— Для подолання цього опору моделі потрібна буде потужність у кілька разів більша, ніж для основного або маршового ходу.

Нарешті всі побачили, як модель плавно вийшла на крила. Ще хвилина, і вона легко піднялася над водою,

з невеликим диферентом на корму. Через якийсь час ніс і корма фюзеляжу йдуть на однаковій відстані від води. Фотограф націлює свій апарат — мент зльоту зафіксовано.

— Ура! — кричать на березі.

— Погляньте, як іде! — вигукує Арсен.— Ну, хлопці, ви в мене молодці!

— Ви певні, що, коли збудуете самохідну модель цього екранолета, вона не розіб'ється так само, як екраноплан американського інженера Вейланда два роки тому на озері Солтон у Каліфорнії? — запитав хтось із гурту.

— В машині, яка зробила єдиний виліт і потерпіла аварію, напевне, щось було не враховано. Щоб не допустити цього, ми повинні бути уважними й пильними,— стримано відповів Арсен.

Дослідники кілька разів об'їжджають круг острова. Команда зустрічного «Метеора» висипала на палубу і зачудовано спостерігає, як дивовижний кораблик із широкими, як у літака, крилами, ніби летюча риба, легко ширяє на прив'язі біля стрімкого катера.

Всі, хто лишилися на березі, підстрибують од радості, як діти. Дорош помічає це здалеку, і йому хочеться сказати їм щось тепле й лагідне.

— Гаїно, — каже він, причаливши до берега, — погляньте, до чого ви довели мою команду своїми мізерними пайками! Скелети!..

— Спробували б самі укластися в той карбованець на день.

Знаючи, що сьогодні свято, Гаїнка дістає із схованки «Перцівку», хитро мружить свої циганські очі.

— От бачите, куди ідуть наші добові? — жартує Вадим.— Ось чому вона нас морила голодом.

Всі випили і трохи захмеліли.

— Їсти! — першим затягнув Арсен.

— Нещаслива та жінка, котрій попадеться такий ненажера! — хитає головою Гаїна.

— Нещасний чоловік, кому попадеться така господиня, — відказує Арсен. — Доведеться йому все життя бігати до їдальні.

— Оцініте ви колись мої таланти чи ні? — запитує Гаїна, ставлячи на стіл баранячу печеню.

Всі їли, аж за вухами лящало. Печеня справді вдалася на славу. Коли на тарілках нічого не лишилося, Вадим лукаво запитав:

— А ледачі вареники будуть?

Цього вже Гаїна стерпіти не могла. Вона ображено зняла з себе фартушок, повела карим оком в бік Арсена і пішла стежиною, що звивалася над самим берегом. Її тоненька постать чітко вимальовувалася на тлі ще світлого неба. Не оглядаючись, Гаїна віддалялася від гурту, мугикаючи якусь пісеньку.

— От як воно виходить. Одна була дівчина між нас, і тієї не вберегли.

Всі очікуюче поглянули на Дороша. Гаїна подобалася багатьом, але вони знали: дівчина любить тільки Арсена. Несподівано для всіх він підвівся і пішов за Гаїною, прискорюючи кроки. Скоро його тепла долоня лягла на її загоріле плече.

Гаїна різко оглянулася. Її бровенята підскочили високо вгору: вона зрозуміла, що це була її перша перемога. Арсен так просто не пішов би...

Вони йшли по скошеному полю, яке пахло материнкою і чебрецем. Арсен зірвав на обніжку цілий жмуток чебрецю, притиснув до обличчя, вдихаючи п'яний аромат. В обох долонях він підніс духмяне зілля до високо піднятого обличчя Гаїнки. Та, зануривши в чебрець свій чарівний носик, лукаво повела оком, гадаючи, що Арсен вже спіймався в сильце.

Вона сміялася, закинувши свою маленьку голівку і показуючи Арсену два разки бездоганих зубів-перлин.

— Ти, певне, так само, як і ті поети, що читали в молодіжному кафе «Романтики» вірші про чебрець, гадаєш, що ця трава є символом кохання? Я віддаю перевагу трояндам! — Вона кинула пучечок на землю і поволі наблизилася до його вуст свої спрагли вуста.

— Гаїнко, ти ж знаєш, що я люблю іншу...

— Ну і що ж? — запитала Гаїна, дивлячися в його очі так, мовби збиралася пірнути з високого берега в стрімку річку.— Адже я, Арсеночку, кохаю тебе не один рік.

Арсен знав, що ця любов не заважала Гаїні одчайдушно фліртувати з Душечкіним. Та зараз йому стало жаль дівчину. Можливо, з неї вийшла б вірна дружина? Можливо... З усією ніжністю і давно тамованою пристрастю він поцілував її в уста. Тієї ж хвилини відчув, як земля попливла в них під ногами...

— Не знала, що ти так здорово цілуєшся,— засміялася Гаїна, немов говорила про буденні речі. Вона одверто поклала йому на плечі свої тонкі засмагли руки.— Ти даремно ревнуєш мене до Радика. Не могла ж я плювати йому у вічі, коли він улещував мене компліментами. Як би там не було, а з Радиком ніколи не скучно. Правда, він не постійний в своїх уподобаннях, зате добре танцює. Адже ти ні разу не здогадався запросити мене в бар або в ресторан, а він все це так обставить... Шик!

— В мене немає на це часу...

— Арсене, ти ж не Фарадей, який в двадцять років перестав ходити до друзів, у двадцять п'ять перестав приймати друзів у себе, а в тридцять відмовився любити жінок,— вона знову притиснулася до його щоки своєю м'якенькою щічкою.

— Що стосується друзів, то їх у мене хоч відбавляй...

— Тільки раз я бачила тебе в кафе «Єврика».

— Туди трудно дістати квитки.

— А Радик завжди дістає. Я любила, коли там грав битлзівський джаз.

— Який джаз? — перепитав Арсен.

— Невже не знаєш?.. Боже, як ти відстав від життя! Битлази — ритмічний джаз, наймодніший зараз в Англії.

— А, битлази...— згадав Арсен неймовірну какофонію, що засмічувала ефір.

— І уяви собі, у нас в «Євриці» був битлзівський джаз, та якийсь пень недавно викишків його звідти, нема, мовляв, національного мотиву...

Арсен непомітно вийняв з кишені хустку, витер на вустах солоний присмак поцілунок.

— Скажи, Гаїно, чому ти пішла в науку? — несподівано запитав він.

— Так вийшло. Ще не закінчивши університету, мусила поступити на роботу в інститут лаборанткою і перейти на вечірній... Спершу хотіла стати науковцем, але не вийшло... А потім звикла...— все говорила й говорила Гаїна.

— А з тебе, можливо, був би непоганий педагог...

— Ти ж знаєш, я не риба і не плаваю проти течії,— мовила безтурботно.— Для жінки головне краса, а інше...

...Та Арсен вже віддалявся від неї, як великий корабель, що вийшов у велике плавання, віддаляється від маленької черепашки.

XVI

Нарешті експериментальний екранолет — втілення довгорічної праці цілого колективу науковців — стояв на воді. Він не був схожий ні з одним кораблем у світі. Ця машина, яка більше нагадувала літак, здавалося, залетіла сюди з іншої планети.

— Назвемо наш первісток «Альфа Центавра»,— запропонував Дорош.— Хай ця назва символізує, що це — перша спроба дати кораблям надводні крила, а літаки наблизити до землі.

Гаїні було доручено надраїти до блиску всі металиві частини апарата. Виконавши це завдання, вона сіла на місце водія-пілота. Її чорні кучері стікали смоляними струмками по плечах, у всій поставі дівчини вгадувалася експресія, рух, який ось-ось мав вибухнути нестримним вогнем.

— Ой Гаїно, ви мов ота фантастична Аеліта, що прибула на землю з далекої планети,— вигукнув Герасько, для якого Гаїна завжди була земним божеством.

— А й справді цей екранолет нагадує мені машину часу з роману Герберта Уеллса,— сказав один із кореспондентів.— Може статися, що він зробить революцію у флоті. Досі ми лише удосконалювали те, що було винайдено древніми. Перший річковий пароплав був збудований американцем Робертом Фултоном більше як півтора століття тому. Відтоді люди лише поліпшили парову машину, придумали інші двигуни. Нинішнє судно — це та сама випалена колода, якою користувалися древні. Творці суден на підводних крилах підняли корпуси над водою, творці екранолетів дали їм надводні крила. Нехай тепер ширяють, мов чайки, над самою поверхнею води чи землі, завойовуючи простір, який був для авіації і кораблів недоступною зоною.

Химерне кормове крило екраноплана, виходячи з води, добре утримувало повітряну подушку. Ширяючи над морем, екранолет немовби підминав під себе повітря, збільшуючи цим підйомну силу крил. Скільки творчої праці було закладено в кожен вузол цього апарата! Випробування його призначили на один із травневих днів поблизу острівця Надія, який служив ученим науковою базою.

Дорош вирішив власноручно повести в перший рейс свій експериментальний екранолет. Йому потрібний був лише надійний напарник.

«Кого ж взяти?» — думав він. У відділі було багато хлопців, які щойно закінчили інститут. Витривалі, добре натреновані, вони гаряче любили Дороша. І все ж він зупинив свій вибір на Вадимові.

Вадим Гурченко вже давно покінчив з «автоматичним капітаном». Кібернетичну систему для управління судном пощастило вмістити в невеличкий сріблястий ящик на щитку приборів. Уже після того, як «автоматичний капітан» з успіхом діяв на багатьох теплоходах, Вадим захистив дисертацію на цю тему. Тепер він працював над двигунами стартового ходу екранолета. Виявилось, що для розгону апарата потрібні двигуни в кілька разів більшої потужності, ніж маршові. Громіздкість їх була поки що основним недоліком екранолета. Це добре розумів Дорош, він ждав, що група Вадима, яка щойно повернулася з тихоокеанської експедиції, де вивчала загадку кальмара, спроектує компактні реактивні двигуни пульсуючого типу, які найкраще послужать для розгону екранолета.

— Дослідження показали, — спішив поділитися Вадим з Дорошем, — що кальмар викидає воду із свого реактивного сопла за певним законом в залежності від швидкості руху. При цьому об'єм його зменшується вдвоє; ще більшу швидкість надає йому втрата води як приєднаної маси. За рахунок цього кальмар довжиною в метр має біля двадцяти кілограмів рушійної сили. Та ще цікавіше те, що кальмар, вбираючи в себе воду, відсмоктує одноразово і пограничний шар саме в тому місці, де міг би бути зрив обтікаючого струменя.

— Гадаю, метод гармонійно збудованого кальмара можна буде застосувати на деяких наших нових моделях, — зробив Дорош висновки із сказаного.

— Щоб досягти якихось успіхів у побудові гідрореактивних двигунів, треба мати потужну експериментальну базу, а не таке старе устаткування, як маємо ми.

— Ти відстав, Вадиме. Уряд обіцяє нам значні кошти. Отже, можна буде здійснити все, про що давно мріємо.

В останню ніч перед першим рейсом спокій покинув Арсена. Він знову і знову перебирав у пам'яті виведені ним формули для розрахунку крила екранолета. Здавалося, помилки не повинно бути. А раптом підведе хоч одна деталь, розрахована молодими, ще недосвідченими науковцями, які прийшли в інститут прямо із студентської лави?

У цей пам'ятний ранок погода була сонячна й тиха. Недалеко від місця випробування схвильовані людським гомоном злетіли величезні, схожі на екранолет мартини. Вони щовесни прилітали сюди, мостили гнізда, виводили мартиненят, які, вирішивши, відлітали на зиму в теплі краї. Цього року мартини відчули запах бензину, побачили нову пристань, строкатий, гомінливий натовп на ній. Птиці любили тишу і зрозуміли, що їм доведеться шукати нове місце для гнізд. Помахуючи міцними крилами, що переносили їх за моря-океани, вони відлітали звідси назавжди.

На плавучій лабораторії всі схопилися до схід сонця. Вмивалися, снідали, готувалися до врочистої і відповідальної хвилини. Навіть спільний любимчик Сірко, немовби відчуваючи всю значимість моменту, не шмигав під ногами, а терпеливо ждав свою порцію свіжих окунців.

Гаїнка, розчервонівшись коло плити, носилася між столами в квітчастому фартушку. Тільки Арсен міг помітити в її очах невисловлену тривогу. Дівчина розливала хлопцям зварену на швидку руку уху. Вадиму і Арсену Гаїнка сьогодні мовчки поклала в тарілку по величезному шматку вилоненого вночі на перемети сома.

— Герої дня! Іжте та набирайтеся сили,— підбадьорююче підморгнула вона хлопцям.

На палубі плавучої пристані, від якої повинен був стартувати екранолет, вже товпилися кореспонденти, представники академії, кінорежисери з камерами, гості з наукових інститутів. У натовпі Арсен помітив Наталку і Романа Кузьмича. Протиснувшись крізь натовп, він підійшов до них, привітався.

— Ну що ж, великому кораблю — велике плавання, — сказав професор. — Одверто кажучи, я шкодую, що не повірив у ваш талант раніше.

Арсен подякував. Він вів себе так, немовби Гресько не вчинив йому ніяких прикростей.

— Бажаю успіху! — гукнула вже вслід Наталка. — Раджу в першому злеті бути особливо обережним.

Арсен опустився в кабіну водія-пілота. Вже коли вмовстився в зручному авіаційному кріслі, був вражений тією раптовою тишею, яка запанувала на плавучій пристані. Повернувши назад голову, встиг перехопити стривожений погляд Наталки, помітити її бліде, напружене обличчя. Щоб заспокоїти її, він усміхнувся, підняв угору руку.

Коли натиснув на важелі й екранолет легко рушив від пристані, серце тенькнуло. Враження було таке, як колись на гойдалці: заболо дух, важко було продихнути від зустрічного вітру. Натовп з полегшенням зітхнув, побачивши, що екранолет набирає швидкість.

Авіаційні мотори одчайдушно ревли, від цього нерви Дороша були натягнуті, як тятива. В експериментальному апараті конструктори не передбачили зменшення шуму — це проблема, яку мали розв'язати ті, хто буде проектувати перший багатомісний екранолет. Апарат плавно набирал швидкість. Через якийсь час Арсен відчув незначний ривок, який свідчив про те, що корпус вийшов на підводні крила і тепер нісся над плесом, як продовгувата красива ваза на кронштейнах. Рев у кабіні водія став ще нестерпнішим. Піт котився з червоного від хвилювання обличчя, Арсен збоку

поглядав на Вадима. Той вів себе спокійно, швидко, як сте-нографістка, записуючи показання приборів.

Арсен не встиг навіть зафіксувати в свідомості хвилини, коли екранолет відірвався від поверхні води і, пружно підминаючи під себе повітря, понісся на відстані одного метра від її поверхні.

На березі хтось закричав «ура!». В повітря злетіли капелюхи, залунали оплески.

Арсен механічно обвів поглядом прилади автоматичного управління. Вони працювали бездоганно. Так продовжувалося кілька хвилин. Несподівано для всіх легкий вітер перейшов на сильніший. На горизонті з'явилася темна хмара. Хвилі ставали дедалі більшими.

Екранолет вже йшов на максимальній швидкості, все далі віддаляючись від берега.

Раптом Арсен відчув, як несучі поверхні крил дрібно задрижали, мов шибки від вибухової хвилі, і почувся тріск. Носова частина апарата різко піднялася вгору, він спурхнув над поверхнею, мов велетенський мартин, на висоту, значно більшу тієї, на яку був розрахований.

«Що ж це таке? — пронеслося в голові Арсена. — Під час випробування моделі нічого подібного не спостерігалося». В крилах, а потім і в корпусі знову щось затріщало, мотор заревів, мов пересилуючи неймовірно важкий рубіж, і екранолет всією своєю вагою плюхнувся у воду. З моторного відділу вихопився сувій пари з димом, заволік все навколо, та Арсен вже того не бачив. Йому здалося, що з берега долинув одчайдушний зойк натовпу, в якому виразно прозвучав голос Наталки. Йому навіть привиділось, що він побачив перед собою її потемнілі, сповнені жаху очі...

Вадима виловили водолази. Його вдалося привести до свідомості, хоч він одержав серйозне поранення під час вибуху. Тіла Арсена так і не знайшли. В тому місці, де

потонув екранолет, глибина виявилася чималою. До того ж хвилию його могло занести на багато кілометрів уперед.

Гаїна ходила вздовж берега, мов причинна. Вона не збивала вже в високу зачіску своє густе смолянисте волосся. Заплетене у дві довгі коси, воно метлялося за спиною, як ручаї дівочої печалі.

— Арсене, Арсеночку-у-у-у! — повторювали беззвучно її уста. І здавалося, що прибережні комиші повторюють за нею оте скорботне і гірке:

— Арсеночку-у-у...

Та не менше за Гаїнку переживав професор Гресько. Перший день він теж ходив вздовж берега, і хоч дівчина сторонилася його, вважаючи чимось винним у смерті Арсена, він йшов слідом за нею, боячися, щоб вона собі чогось не заподіяла.

Після всього, що сталося, Наталка немов закам'яніла. Вона не зійшла з пристані, поки водолази не припинили пошуки. На всі вмовляння Романа Кузьмича лише хитала головою, до болю в очах вдивлялася в хвили: а може, десь з'явиться голова Арсена...

Потім поїхала додому. Як і раніше, ходила на роботу, поверталася трохи пізніше, ніж завжди, чемно віталася. Механічно відповідала на запитання чоловіка. Але Роман Кузьмич був певен, що вона нічого навколо себе не бачить. Йї було байдуже, є він чи його немає... Минуло ще кілька днів, доки він нарешті зрозумів, що сталося непоправне. Вона вже ніколи не буде з ним такою, як колись. Це було дивовижно, але Наталка любила Дороша. Розуміла, що саме його існування було для неї найвищим щастям, найвищим мірилом усіх людських чеснот і стремлінь. Здавалася сама собі мізерною, що за життя Арсена була з ним суворою, виголошувала якісь бездушні, голі сентенції, а насправді... Виявилось, що в Арсені було все: її натхнення,

бажання бути кращою, стремління боротися за чесність в науці.

«Науку треба робити чистими руками»,— згадувала слова, сказані колись Дорошем. А зараз почувала себе хмарою, яка в час грози віддала спраглий землі всі свої живлющі дощі, і лишилася від неї лише зовнішня оболонка. Мине багато часу, доки та хмара стане знову спроможна дарувати землі життєдайну силу.

І, може, саме байдужість Наталки, її безмежне презирство до такого, яким він є, мовчазна суворість Генки і Арсенових друзів, які обминали професора десятою дорогою, спонукали його на відчайдушний крок. Роман Кузьмич прийшов до директора інституту і запропонував свої послуги.

— Я знаю, що винен перед Дорошем. Після його смерті я, як студент, простудіював все опубліковане ним і збагнув, що був несправедливим до молодого вченого. Дайте можливість мені знову повернутися до інституту. Я знайду, в чому була похибка Дороша, і ми побудуємо екранолет. Той самий «Альфа Центавра» імені Арсена Дороша. *Еггеге humanum est**,— говорив він, маючи на увазі і себе самого, і Дороша.

Директор дав згоду. Він знав, що професорові буде важко працювати серед людей, які встигли полюбити Дороша, як свого брата, але коли цей немолодий вже вчений наважився на таке, значить, він хоче спокутувати ті помилки, які колись так заважали Дорошу в роботі.

Нелегко було і Наталці. Коли б Роман докоряв Дороша за помилку, вона заступилася б за нього і сказала б, що право на помилку має кожна людина. Не помиляються лише механтропи. Але Роман Кузьмич докоряв самого себе. Не міг простити собі, що залишив Дороша наодинці з його

* Людині властиво помилятися (лат.).

машиною, не допоміг йому порадою, своїм багаторічним досвідом; не захотів подолати свого гонору. Посивілий, з опущеними плечима, він заходив у свій колишній кабінет вже зовсім іншими кроками. Це не були самовпевнені кроки людини, яка вважає, що вона все знає, все може. Це були кроки людини, яка в чомусь сумнівається, яка розуміє, що вона ще не все встигла в житті.

— Ми приходимо в цей світ, щоб засяяти розумом і лишити по собі недокінчені праці. Ох, як то важко підготувати людину, яка могла б їх докінчити,— говорив тепер професор.

Він зачинився в кабінеті, викликав до себе аспіранта Валерія Гемберу, який ще за життя Дороша встиг стати його правою рукою. Той дивився на Греська вимогливими очима, та як тільки зрозумів, що наміри професора благородні, кинувся гаряче шукати разом із ним помилку Дороша.

Професор навіть не ходив обідати, не голився, кілька ночей провів, не виходячи з кабінету. Він працював, як одержимий. Працездатність у нього була неймовірною, іноді більшою, ніж колись у молоді роки.

Професор Гресько почував себе як лікар, що поставив невірний діагноз і спричинився до смерті хворого. Щось він уже збагнув. Молоді вчені разом із ним уже тримали ключ розгадки в своїх руках. З усією мужністю Гресько нарешті заявив:

— Розрахунки Дороша вірні. Очевидно, ми зіткнулися з явищем втрати стійкості екранолета поблизу екрана, яке ми ще не обґрунтували теоретично.

Він тепер знав, що ніколи більше не скаже своєї любимі фрази: «Простота і безпосередність умісні у стосунках з сусідами, а не з співробітниками». Він навчився бути терпеливим, ввічливим, прислухався до думки кожного.

Наталка не пізнавала Романа Кузьмича, і Генка був настільки здивований переміні, яка сталася з батьком, що тепер сам не знав, як йому вести себе з людиною, котру колись перестав поважати. Терпеливо і поволі Роман Кузьмич завойовував любов свого вже дорослого сина.

Душечкін працював тепер в пароплавстві, і все ж, зустрівшись з Романом Кузьмичем, він спробував натиснути на ті самі важелі, якими користувався колись, щоб заслужити його прихильність.

— А ви, Романе Кузьмичу, виявилися далекоглядним, коли говорили, що екранолети — забавка для малюків, і не один безумець зламав собі на них шию.

— Бачу, роки вас нічому не навчили, — різко обірвав його професор. — Ви нікчемний чоловічок, і раджу вам більше не потрапляти мені на очі.

Роман Кузьмич розправив плечі, немов скинув із себе зайвий вантаж. Цього разу він поїхав з інституту не додому, а до відомого вченого-аеродинаміка, який працював над проблемами всюдихідної авіації, щоб підтвердити свої попередні висновки. Професор вирішив сам збудувати новий екранолет імені Арсена Дороша.

Колись він вважав недостойним свого звання запитувати, радитися навіть із талантами загальноновизнаними, тепер навіть не міг зрозуміти, як міг стати таким самовпевненим фараоном від науки, не помітити, як життя обігнало його і він лишився один на один із своєю-перевразливленою гордістю, яку поставив вище від колективу, від тієї справи, якій служив усе життя.

Пошуки у сфері гідро-аеродинаміки несучих поверхонь захопили його, мов юнака, Гресько був вдячний молодим вченим, що не нагадували йому колишніх помилок, а прийняли його в свої ряди і там, де він уже відстав, тактовно допомагали йому.

Він теж допоможе їм всім, чим може.

— Буду працювати, доки сили стане, зроблю все можливе, діти мої, щоб ваша «Альфа Центавра» стала достойним конкурентом недавно спущеного на воду аерохода «Сормович» — судна на повітряній подушці, — говорив професор, виїжджаючи із молодими науковцями на острів Надії, де збиралися випробувати модель нового екраноплана.

ЗАБАШТА ЛЮБОВЬ ВАСИЛЬЄВНА
Крылья Арсена Дороша
П о в е с т ь

Издательство «Радянський письменник»
(На українском языке)

Редактор *О. Г. Мусяенко*
Художник *А. Б. Площанський*
Художній редактор *Г. С. Ковпаченко*
Технічний редактор *Г. О. Машуренко*
Коректор *А. Л. Шиманська*

Здано на виробництво 7/IX 1967 р. Підписано до друку 16/I 1968 р. Формат 70×108¹/₃₂. 5³/₈ фіз.-друк. арк., 7,53 ум.-друк. арк., 7,86 обл.-вид. арк. БФ 00033. Тираж 30 000. Зам. 12650. Ціна в оправі 33 коп.

Радянський письменник,
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Одеська друкоофсетна фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Дзержинського, 24.